

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۴۰۳	فصل نهم: دوران مفرغ: آلتین دپه
۴۰۳	۹-۱ مقدمه و معرفی
۴۰۷	۹-۲ آثار دوره فرهنگ مفرغ قدیم
۴۱۳	۹-۳ آلتین دپه در دوران مفرغ میانی
۴۱۶	۹-۴ کاوشها
۴۱۷	۹-۴-۱ کارگاه شماره ۱
۴۲۲	۹-۴-۲ کارگاه شماره ۱۰
۴۲۹	۹-۴-۳ کارگاه شماره ۱۲
۴۲۹	۹-۴-۴ کارگاه شماره ۸
۴۳۱	۹-۴-۵ کارگاه شماره ۵
۴۴۳	۹-۴-۶ کارگاه شماره ۱۳
۴۴۷	۹-۴-۷ محله اشراف (کارگاه شماره ۹)
۴۷۰	۹-۴-۸ مرکز نیایشی (کارگاه شماره ۷)
۴۸۶	۹-۵ تدفین و روشهای آن در آلتین دپه
۴۹۴	۹-۶ جامعه آلتین دپه
۵۰۵	۹-۷ جایگاه آلتین دپه در میان تمدنهای باستانی
۵۰۷	۹-۸ گونه شناسی اشیاء
۵۲۰	فصل دهم: گنور
۵۲۰	۱۰-۱ مقدمه و معرفی
۵۲۳	۱۰-۲ آثار معماری گنورتپه
۵۳۱	۱۰-۲-۱ معبد آتش «آتشکده» گنور شمالی
۵۳۷	۱۰-۲-۲ معبد سئومه / هئومه
۵۴۱	۱۰-۳ عبادتگاه تپه جنوبی
۵۴۶	۱۰-۴ سفال گنور
۵۴۹	۱۰-۵ سایر اشیاء
۵۵۱	۱۰-۶ تدفینهای گنور

صفحه	عنوان
۵۵۳	۱۰-۶-۱ ساختار قبرها
۵۸۰	۱۰-۷-۱ اشیاء گورستان گنور
۵۸۰	۱۰-۷-۱ مقدمه و معرفی
۵۸۱	۱۰-۷-۲ سفال گورستان گنور
۵۹۰	۱۰-۷-۳ مجسمه سازی و پیکره های انسانی
۵۹۳	۱۰-۷-۴ اشیاء فلزی
۶۲۱	۱۰-۸ خلاصه نتیجه کاوشهای گنور
۶۲۳	فصل یازدهم: دوران مفرغ: تمدن بلخی / مروی
۶۲۳	۱۱-۱ مرغیانه
۶۲۵	۱۱-۱-۱ توزیع محوطه های مرغیانه
۶۶۰	۱۱-۲ باکتریانای شمالی (ازبکستان)
۶۶۴	۱۱-۲-۱ توزیع محوطه های دوران مفرغ باکتریانا
۶۸۹	۱۱-۳ باکتریانای جنوبی (شمال افغانستان)
۶۸۹	۱۱-۳-۱ توزیع محوطه های باکتریانای جنوبی
۷۱۰	۱۱-۳-۲ گاهنگاری و مقایسه تمدنهای باکتریانا و مرجانا
۷۱۳	۱۱-۴ تمدنهای جیحونی (بلخی / مروی) در آسیای مرکزی و ایران
۷۱۳	۱۱-۴-۱ معرفی و مقدمه
۷۱۷	۱۱-۴-۲ مجموعه بلخی / مروی
۷۲۷	۱۱-۴-۳ فرهنگ بلخی / مروی در ایران
۷۴۳	فصل دوازدهم: دوره آهن و شکل گیری دولتهای اولیه در آسیای مرکزی
۷۴۳	۱۲-۱ دوران آهن
۷۴۳	۱۲-۱-۱ دوره آهن قدیم
۷۴۵	۱۲-۱-۲ فرهنگ امیرآباد
۷۴۵	۱۲-۱-۳ فرهنگ قبایل شمالی تاجیسکن
۷۴۷	۱۲-۱-۴ توزیع محوطه های دوران آهن قدیم یا فرهنگ یاز I در آسیای مرکزی
۷۶۱	۱۲-۱-۵ فرهنگ دهستان
۷۷۵	۱۲-۲ تمایزات و شباهتهای فرهنگهای دهستان و یاز
۷۷۶	۱۲-۳ نظامهای آبیاری و چگونگی شکل گیری دولتهای اولیه در آسیای مرکزی
۷۸۳	لوحه ها
۸۹۳	منابع
۹۰۳	نمایه

فهرست شکلها

صفحه	عنوان
۴۰۵	شکل ۹-۱ سفال منقوش دوره نمازگا IV از آلتین دپه
۴۱۰	شکل ۹-۲ نقوش هندسی آلتین دپه در دوره های انتولیتیک و اوایل دوران مفرغ قدیم در مقایسه با ...
۴۱۱	شکل ۹-۳ سفال لایه ۹ آلتین دپه
۴۱۲	شکل ۹-۴ سفال لایه ۹ آلتین دپه
۴۱۳	شکل ۹-۵ سفال آلتین دپه
۴۱۴	شکل ۹-۶ نقشه توپوگرافیک آلتین دپه
۴۱۵	شکل ۹-۷ بازسازی آلتین دپه در دوره مفرغ میانی
۴۱۶	شکل ۹-۸ توزیع محلات و کارگاههای حفاری شده در سطح آلتین دپه
۴۱۸	شکل ۹-۹ بناهای لایه ۳ کارگاه ش. ۱ و موقعیت قبرها
۴۱۹	شکل ۹-۱۰ تدفینهای کارگاه ش. ۱ لایه ۱۰
۴۲۰	شکل ۹-۱۱ اشیاء تدفین ش. ۱ حیاط مرکزی آلتین دپه ۲
۴۲۰	شکل ۹-۱۲ سفال لایه های آلتین ۳ و ۴ کارگاه ش. ۱ (ش. ۱ تا ۳ و قبور لایه ۲)
۴۲۱	شکل ۹-۱۳ کارگاه ش. ۱ لایه آلتین ۱۰، اشیاء قبور ش. ۲۹۵-۲۹۶، ش. ۱ و ...
۴۲۱	شکل ۹-۱۴ کارگاه ش. ۱، لایه ۹، تدفینهای ش. ۲۸۱-۲۸۳ و اشیاء آنها
۴۲۲	شکل ۹-۱۵ نمونه جعبه گل پخته تزئینی، کارگاه ش. ۱۰، دوره مفرغ میانی
۴۲۳	شکل ۹-۱۶ طرح شکل ۹-۱۵
۴۲۴	شکل ۹-۱۷ اشیاء و تدفینهای لایه ش. ۱، کارگاه ش. ۱۰
۴۲۵	شکل ۹-۱۸ کارگاه ش. ۱۰
۴۲۶	شکل ۹-۱۹ کارگاه ش. ۱۰، دیوار طاقچه دار اتاق ش. ۱۰
۴۲۷	شکل ۹-۲۰ موقعیت تدفینهای ش. ۱۷۴-۱۸۰ در اتاق ش. ۱۸، لایه دوم کارگاه ش. ۱۰
۴۲۸	شکل ۹-۲۱ سر طلایی گرگ ۲۳۰۰-۲۰۰۰ پ.م
۴۲۸	شکل ۹-۲۲ سر طلایی گاو با مهره فیروزه ای روی پیشانی ۲۳۰۰-۲۰۰۰ پ.م
۴۳۰	شکل ۹-۲۳ بازسازی لایه های زیرین دروازه ورودی شهر در کارگاه ش. ۸ آلتین دپه از ...
۴۳۰	شکل ۹-۲۴ بخشی از لایه های زیرین برج دروازه ورودی کارگاه ش. ۸

صفحه	عنوان
۴۳۲	شکل ۹-۲۵ کارگاه ش. ۵: نقشه بناهای حفاری شده
۴۳۳	شکل ۹-۲۶ کارگاه ش. ۵: الف) اتاق طاقچه‌دار لایه ش. ۶، ب) کارگاه ش. ۵. نیایشگاه لایه ۶
۴۳۵	شکل ۹-۲۷ ساختمانها و موقعیت تدفینها در لایه ۵ کارگاه ش. ۵
۴۳۶	شکل ۹-۲۸ کارگاه ش. ۵، لایه ۱، اتاق آرامگاهی ش. ۱۳
۴۳۷	شکل ۹-۲۹ کارگاه ش. ۵، اشیاء اتاق آرامگاهی ش. ۱۳، تدفینهای ۴۳-۵۶
۴۳۸	شکل ۹-۳۰ تدفین ش. ۲۵۱، لایه ۲ کارگاه ش. ۵
۴۳۸	شکل ۹-۳۱ تدفین ش. ۲۷۱، لایه ۲ کارگاه ش. ۵
۴۳۹	شکل ۹-۳۲ تدفین ش. ۲۷۲، لایه ۲ کارگاه ش. ۵
۴۳۹	شکل ۹-۳۳ ظروف سفالی لایه اول اتاق آرامگاهی ش. ۱۳، کارگاه ش. ۵
۴۴۰	شکل ۹-۳۴ کارگاه ش. ۵، اشیاء تدفینهای ش. ۶۰/۵۹
۴۴۱	شکل ۹-۳۵ ظروف سنگی اتاق ش. ۱۳، کارگاه ش. ۵
۴۴۲	شکل ۹-۳۶ پیکره‌های گلی لایه ۱ اتاق آرامگاهی ش. ۱۳، کارگاه ش. ۵
۴۴۳	شکل ۹-۳۷ کارگاه ش. ۵، موقعیت ساختمانها و قبور در لایه دوم
۴۴۴	شکل ۹-۳۸ اشیاء قبور لایه ۶ کارگاه ش. ۵
۴۴۶	شکل ۹-۳۹ نقشه ساختمانی و موقعیت تدفینها در دوره مفرغ قدیم
۴۴۸	شکل ۹-۴۰ خانه اربابی در کارگاه ش. ۹
۴۴۹	شکل ۹-۴۱ کارگاه ش. ۹ یا محله اشرف
۴۵۰	شکل ۹-۴۲ بازسازی بناها و کوچه‌های کارگاه ش. ۹
۴۵۱	شکل ۹-۴۳ کارگاه ش. ۹، لایه ۲ اتاق ۱۱
۴۵۱	شکل ۹-۴۴ ظرف مرمری دو قسمتی تدفین ش. ۲۵۲، کارگاه ش. ۹
۴۵۲	شکل ۹-۴۵ خانه اربابی
۴۵۳	شکل ۹-۴۶ کارگاه ش. ۹، پیکره جانور خیالی از خیابان افسانه‌ای
۴۵۵	شکل ۹-۴۷ کارگاه ش. ۹، پیکره از گل پخته
۴۵۶	شکل ۹-۴۸ کارگاه ش. ۹، پیکره الهه نباتات
۴۵۶	شکل ۹-۴۹ کارگاه ش. ۹، پیکره الهه نباتات
۴۶۰	شکل ۹-۵۰ پیکره‌های گلی اتاق آرامگاهی ش. ۹، کارگاه ش. ۹
۴۶۱	شکل ۹-۵۱ کارگاه ش. ۹، اتاق آرامگاهی ش. ۹، لایه اول تدفینهای ش. ۱۳۱-۱۵۰
۴۶۱	شکل ۹-۵۲ کارگاه ش. ۹، اتاق آرامگاهی ش. ۹، لایه اول، تدفینهای ش. ۱۵۱-۱۶۸
۴۶۲	شکل ۹-۵۳ ظروف کارگاه ش. ۹، اتاق آرامگاهی ش. ۹
۴۶۳	شکل ۹-۵۴ ظروف کارگاه ش. ۹، اتاق آرامگاهی ش. ۹

۴۶۴	شکل ۹-۵۵ کارگاه ش. ۹، اشیاء لایه ۱ اتاق آرامگاهی ش. ۹ تدفینهای ش. ۱۵۱-۱۶۸
۴۶۵	شکل ۹-۵۶ کارگاه ش. ۹، اتاق آرامگاهی ش. ۱۱
۴۶۵	شکل ۹-۵۷ کارگاه ش. ۹ لایه ۲، اتاق آرامگاهی ش. ۱۱
۴۶۶	شکل ۹-۵۸ کارگاه ش. ۹ لایه ۲ اتاق ش. ۱۲۵، تدفینهای ش. ۴۰۳، ۴۰۴/۴۰۵، ۴۰۶-۴۰۹
۴۶۷	شکل ۹-۵۹ کارگاه ش. ۹ لایه ۲، اتاق آرامگاهی ش. ۱۲۴، تدفینهای ش. ۴۱۹-۴۲۲ و ...
۴۶۸	شکل ۹-۶۰ کارگاه ش. ۹ لایه ۲، اتاق آرامگاهی ش. ۱۲۴
۴۶۹	شکل ۹-۶۱ کارگاه ش. ۷، نقشه مناطق حفاری شده
۴۷۱	شکل ۹-۶۲ ساختمان معبد یا زیگورات آلتین دپه
۴۷۳	شکل ۹-۶۳ کارگاه ش. ۷، دو مجموعه ساختمانی در لبه شمالی کارگاه
۴۷۵	شکل ۹-۶۴ کارگاه ش. ۷، مجتمع آرامگاههای روحانیون
۴۷۵	شکل ۹-۶۵ بقایای کف حصیری اتاق آرامگاهی ش. ۷، کارگاه ش. ۷
۴۷۶	شکل ۹-۶۶ کارگاه ش. ۷ لایه ۳، مجموعه آرامگاهی، اتاق ش. ۷، قبور ش. ۲۲۱، ۲۲۳، ...
۴۷۷	شکل ۹-۶۷ بازسازی داخل اتاق ش. ۷، کارگاه ش. ۷
۴۷۷	شکل ۹-۶۸ میله‌های استخوانی تزئینی اتاق ش. ۷، کارگاه ش. ۷
۴۷۸	شکل ۹-۶۹ کارگاه ش. ۷، آرامگاه ۷، توزیع مهره‌های لاجورد و عاج روی محراب
۴۷۹	شکل ۹-۷۰ پلاک سنگی اتاق ش. ۷، کارگاه ش. ۷
۴۷۹	شکل ۹-۷۱ آرامگاه ش. ۷، کارگاه ش. ۷، موقعیت مهره‌ها، اشیاء سنگ صابونی، وزنه و ...
۴۸۰	شکل ۹-۷۲ آرامگاه ش. ۷، کارگاه ش. ۷، بقایای سبد حصیری و ظرف سفالی
۴۸۱	شکل ۹-۷۳ اشیاء سنگی آرامگاه ش. ۷، کارگاه ش. ۷
۴۸۱	شکل ۹-۷۴ مهر مسطح آرامگاه ش. ۷، اتاق ش. ۷
۴۸۲	شکل ۹-۷۵ آرامگاه ش. ۷، کارگاه ش. ۷، اشیاء سنگی و سنگ وزنه
۴۸۳	شکل ۹-۷۶ کارگاه ش. ۷، اشیاء لایه ۳ آرامگاه ۷
۴۸۴	شکل ۹-۷۷ کف آرامگاه ش. ۹ در کارگاه ش. ۷
۴۸۵	شکل ۹-۷۸ اشیاء آرامگاه ش. ۹، کارگاه ش. ۷
۴۸۶	شکل ۹-۷۹ آرامگاه ش. ۱۰، کارگاه ش. ۷
۴۸۷	شکل ۹-۸۰ نمونه تدفین انفرادی ش. ۶۴۳ از حیاط A لایه ش. ۷، کارگاه ش. ۵
۴۸۸	شکل ۹-۸۱ نمونه تدفین دونفره ش. ۶۵۱ و ۶۵۲ لایه ۶ اتاق ش. ۷، کارگاه ش. ۵
۴۸۸	شکل ۹-۸۲ نمونه تدفین سه نفره تدفینهای ش. ۸۴۳-۸۴۵ لایه ۹ اتاق ش. ۳۳، کارگاه ش. ۵
۴۸۹	شکل ۹-۸۳ نمونه تدفین گروهی تدفینهای ش. ۸۰۳-۸۱۱ اتاق ش. ۳۲۱، کارگاه ش. ۹
۴۹۰	شکل ۹-۸۴ تدفین ش. ۳۷۱ و قبرهای مجاور در حیاط ش. ۲۷۰

صفحه	عنوان
۴۹۱	شکل ۹-۸۵ نمونه قبرهای دونفره آلتین دپه در دوران مفرغ، جنوب کارگاه ش. ۹
۴۹۲	شکل ۹-۸۶ گونه‌های مختلف ساختمان آرامگاهها
۴۹۳	شکل ۹-۸۷ روشهای تدفین در دوره‌های مختلف آلتین دپه
۴۹۷	شکل ۹-۸۸ مدل ارابه شترکش ساخته شده از گل پخته
۴۹۸	شکل ۹-۸۹ پیکره‌های گلی زنانه. کارگاه ش. ۹
۴۹۸	شکل ۹-۹۰ پیکره‌های زنانه. کارگاه ش. ۵
۴۹۹	شکل ۹-۹۱ کارگاه ش. ۹
۴۹۹	شکل ۹-۹۲ پیکره‌های انسانی به دست آمده از لایه‌های کارگاههای گوناگون
۵۰۰	شکل ۹-۹۳ انواع فرمهای پیکره‌های گلی آلتین دپه
۵۰۲	شکل ۹-۹۴ ش. ۳-۱ و ۹-۷) مهرهای مفرغی، ۶-۴ و ۱۲-۱۰) نقوش سفال
۵۰۳	شکل ۹-۹۵ آرایش موی سر زنان، کارگاه ش. ۹
۵۰۴	شکل ۹-۹۶ کارگاه ش. ۹ لایه ۲، اتاق آرامگاهی ۱۱
۵۰۷	شکل ۹-۹۷ جایگاه آلتین دپه در هزاره سوم و دوم پ.م خاورزمین
۵۰۸	شکل ۹-۹۸ انواع اصلی اشیاء پیداشده در آلتین دپه از دوران اواخر فلز تا دوران مفرغ میانی
۵۰۹	شکل ۹-۹۹ رایج ترین شکل مهره‌های آلتین دپه. مهره‌ها اغلب روی گردن، میچ دست، به صورت ...
۵۱۰	شکل ۹-۱۰۰ ظروف سنگی آلتین دپه
۵۱۱	شکل ۹-۱۰۱ اشیاء دوره نمازگا V (دوره آلتین صفر و بعد)
۵۱۲	شکل ۹-۱۰۲ اشیاء دوره نمازگا V (دوره آلتین ۱)
۵۱۳	شکل ۹-۱۰۳ اشیاء دوره نمازگا V (دوره آلتین ۲)
۵۱۴	شکل ۹-۱۰۴ اشیاء دوره اوایل نمازگا V (دوره آلتین ۳، ش. ۴۶-۱۴ اشیاء نیایشگاه)
۵۱۵	شکل ۹-۱۰۵ سفال ساده نمازگا V (آلتین صفر و بعد)
۵۱۶	شکل ۹-۱۰۶ اشیاء دوره جدید نمازگا IV (آلتین ۴)
۵۱۷	شکل ۹-۱۰۷ اشیاء دوره میانی نمازگا IV (آلتین ۵ و ۶)
۵۱۸	شکل ۹-۱۰۸ اشیاء دوره نمازگا IV قدیم (آلتین ۷ و ۸)
۵۱۸	شکل ۹-۱۰۹ اشیاء دوره جدید نمازگا III (آلتین ۹ و ۱۰)
۵۲۱	شکل ۱۰-۱ نقشه گنورتپه
۵۲۱	شکل ۱۰-۲ گنور شمالی و جنوبی
۵۲۲	شکل ۱۰-۳ اشیاء گوناگون دوره گنور
۵۲۴	شکل ۱۰-۴ معماری خانگی گنورتپه، قسمتهای سایه‌دار دیوارهای اصلی خانه‌ها هستند
۵۲۵	شکل ۱۰-۵ بازسازی معماری خانگی گنور

صفحه	عنوان
۵۲۶	شکل ۱۰-۶ دروازه ورودی اصلی کاخ گنور
۵۲۸	شکل ۱۰-۷ بناهای یادمانی مرجانا و خاورمیانه
۵۲۹	شکل ۱۰-۸ گنور شمالی، محلات و ساختارهای گوناگون
۵۳۰	شکل ۱۰-۹ کاخ گنور شمالی
۵۳۰	شکل ۱۰-۱۰ بازسازی گنور شمالی
۵۳۱	شکل ۱۰-۱۱ نقشه معبد اول یا لایه اول معبد
۵۳۲	شکل ۱۰-۱۲ اجاق آیینی
۵۳۳	شکل ۱۰-۱۳ بازسازی اجاق آیینی
۵۳۴	شکل ۱۰-۱۴ اتاق ش. ۱۰۰ با پنجره‌های کور و اجاق دیواری دو قسمتی
۵۳۵	شکل ۱۰-۱۵ دوره دوم معبد آتش در گنور شمالی
۵۳۶	شکل ۱۰-۱۶ طبقه (لایه) سوم معبد آتش در گنور شمالی
۵۳۶	شکل ۱۰-۱۷ بازسازی معبد آتش «آتشکده» گنور شمالی
۵۳۷	شکل ۱۰-۱۸ نقشه منطقه ۵ و محل غذاخوری عمومی در گنور شمالی
۵۳۸	شکل ۱۰-۱۹ معبد سئومه/هئومه در گنور شمالی
۵۳۹	شکل ۱۰-۲۰ اشیاء آیینی معبد سئومه/هئومه
۵۴۰	شکل ۱۰-۲۱ ساختار دایره‌ای منطقه ممنوعه
۵۴۰	شکل ۱۰-۲۲ اجاق دو قسمتی اتاق ش. ۷ کنار دروازه
۵۴۱	شکل ۱۰-۲۳ نقشه حفاری عبادتگاه گنور جنوبی در سالهای ۱۹۸۸-۱۹۸۹
۵۴۲	شکل ۱۰-۲۴ مرحله اول معماری در تپه گنور جنوبی
۵۴۳	شکل ۱۰-۲۵ ساختمان گنور جنوبی
۵۴۴	شکل ۱۰-۲۶ معبد کوچک عبادتگاه گنور جنوبی
۵۴۵	شکل ۱۰-۲۷ خانه‌های سفید و حیاطهای احاطه شده با راهروها
۵۴۵	شکل ۱۰-۲۸ بازسازی عبادتگاه گنور جنوبی
۵۴۷	شکل ۱۰-۲۹ انواع سفال دوره‌های مرجانا ۱ و ۲ براساس لایه‌نگاری گنور
۵۴۸	شکل ۱۰-۳۰ نشانه سفالگران و گنور
۵۴۸	شکل ۱۰-۳۱ نقوش کنده و الحاقی سفال مرجانا
۵۴۹	شکل ۱۰-۳۲ اشیاء پیداشده از کف اتاقهای ش. ۱ و ۲ گنور
۵۴۹	شکل ۱۰-۳۳ انواع ستونچه‌های آسیای مرکزی از تغلق ش. ۲۱، انواع سنگ مرمر
۵۵۰	شکل ۱۰-۳۴ پیکره‌های گلی دوره ۱ گنور تپه شمالی
۵۵۱	شکل ۱۰-۳۵ توزیع محوطه‌های اصلی خاورمیانه‌ای: نبرد پهلوانان با جانوران

صفحه	عنوان
۵۵۳	شکل ۱۰-۳۶ نقشه گورستان گنور
۵۵۵	شکل ۱۰-۳۷ انواع اصلی ساختار گورهای قبرستان گنور
۵۵۶	شکل ۱۰-۳۸ انواع قبور شبه سردابه‌ای
۵۵۷	شکل ۱۰-۳۹ قبر ش. ۵۱ شهید
۵۵۸	شکل ۱۰-۴۰ قبر دو قسمتی ش. ۸۳۰۷ شهر سوخته
۵۵۸	شکل ۱۰-۴۱ اجاق آیینی گلی داخل قبر سردابه‌ای ش. ۵۰۰۵
۵۵۹	شکل ۱۰-۴۲ یک تدفین سردابه‌ای از شهر سوخته
۵۶۰	شکل ۱۰-۴۳ قبر گودالی سوخته ش. ۱۴۱۳
۵۶۰	شکل ۱۰-۴۴ دیواره‌های سوخته و کف پوشیده از خاکستر قبر ش. ۱۹۲۱
۵۶۱	شکل ۱۰-۴۵ قبر صندوقی ش. ۱۷۴۱
۵۶۲	شکل ۱۰-۴۶ قبر صندوقی ش. ۱۳۳۷
۵۶۲	شکل ۱۰-۴۷ قبر صندوقی ش. ۱۳۲۰ با کف خشتی
۵۶۳	شکل ۱۰-۴۸ مقایسه قبر صندوقی ۲۹۰۰ گنور (الف) و قبر آواریس (ب)
۵۶۴	شکل ۱۰-۴۹ قبر صندوقی ۲۹۰۰ گورستان شاهی گنور شمالی در حال حفاری
۵۶۴	شکل ۱۰-۵۰ برخی اشیاء فلزی تدفین ش. ۲۹۰۰
۵۶۵	شکل ۱۰-۵۱ مجسمه ترکیبی در تدفین ش. ۲۹۰۰
۵۶۶	شکل ۱۰-۵۲ جزئیات همان مجسمه پس از حفاری
۵۶۷	شکل ۱۰-۵۳ قبر حیاطدار سلطنتی ش. ۳۲۰۰
۵۶۸	شکل ۱۰-۵۴ آرامگاه ش. ۲۶۵۰
۵۶۸	شکل ۱۰-۵۵ تدفین ش. ۱۰۶۸ با بقایای «میز» خشتی
۵۶۹	شکل ۱۰-۵۶ نقشه آرامگاه ش. ۲۵۶
۵۷۰	شکل ۱۰-۵۷ بازسازی آرامگاه دواتاقه ش. ۱۳۰۰
۵۷۱	شکل ۱۰-۵۸ آرامگاه دواتاقه ش. ۱۳۰۰
۵۷۱	شکل ۱۰-۵۹ قفسه آرامگاه دواتاقه ش. ۲۷۰
۵۷۲	شکل ۱۰-۶۰ نقشه قبر دایره‌ای ۳۹۰۰
۵۷۳	شکل ۱۰-۶۱ نخستین سنگ قربانی شده قبر ش. ۳۹۰۰
۵۷۳	شکل ۱۰-۶۲ هفت گوی یا ظرف مفرغی چسبیده به هم قبر ش. ۳۹۰۰
۵۷۴	شکل ۱۰-۶۳ اشیاء تدفین ش. ۱۹۹۹
۵۷۵	شکل ۱۰-۶۴ سنگ قربانی از قبر ش. ۳۲۱۰ پوشیده با پارچه مهره‌دار
۵۷۶	شکل ۱۰-۶۵ سر مسی/مفرغی اسب. قبر ش. ۲۳۸۰

صفحه	عنوان
۵۷۷	شکل ۱۰-۶۶ قبر اسب گورستان گنور
۵۷۸	شکل ۱۰-۶۷ قبور شبه سردابه‌ای «خالی» ش. ۱۲۳۰ و ۲۲۲۸ همراه اشیاء اهدایی
۵۷۸	شکل ۱۰-۶۸ یک قبر «خالی» همراه با استخوان گاو و ظروف سفالی
۵۷۹	شکل ۱۰-۶۹ الف) قطعات دیواره موزاییکی داخل یک قبر سلطنتی
۵۷۹	شکل ۱۰-۶۹ ب) شیر بال‌دار گنور
۵۸۰	شکل ۱۰-۷۰ عصای قدرت در قبر سردابه‌ای ش. ۱۵۰۰
۵۸۲	شکل ۱۰-۷۱ ریخت‌شناسی سفال گورستان گنور
۵۸۳	شکل ۱۰-۷۲ ریخت‌شناسی سفال گورستان گنور
۵۸۴	شکل ۱۰-۷۳ ریخت‌شناسی سفال گورستان گنور
۵۸۵	شکل ۱۰-۷۴ ریخت‌شناسی سفال گورستان گنور
۵۸۶	شکل ۱۰-۷۵ ظرف تدفین ش. ۲۰۱۰
۵۸۶	شکل ۱۰-۷۶ ظرف تدفین ش. ۴۶۳
۵۸۷	شکل ۱۰-۷۷ ظرف تدفین ش. ۱۵۰ با نقش ترکیبی کنده و برجسته
۵۸۷	شکل ۱۰-۷۸ ظرف سفالی با نقش درخت زندگی
۵۸۸	شکل ۱۰-۷۹ سفال دوره قدیم و جدید گنور
۵۸۹	شکل ۱۰-۸۰ نمونه ظروف سفالی تدفین ش. ۲۹۰۰
۵۸۹	شکل ۱۰-۸۱ ظروف پایه‌دار گنور
۵۹۰	شکل ۱۰-۸۲ پیکره گلی مردانه تدفین ش. ۲۴۲۷
۵۹۱	شکل ۱۰-۸۳ پیکره گلی زنانه با سوراخ گوشواره تدفین ش. ۷۳۱
۵۹۱	شکل ۱۰-۸۴ پیکره گلی زنانه با گوشواره مفرغی تدفین ش. ۸۰۶
۵۹۲	شکل ۱۰-۸۵ مجسمه انسان نشسته از گل پخته قبر ش. ۵۶۰
۵۹۲	شکل ۱۰-۸۶ مجسمه انسان نشسته از گل پخته قبر ش. ۱۱۵
۵۹۳	شکل ۱۰-۸۷ مجسمه ترکیبی قبر ش. ۱۷۹۹
۵۹۳	شکل ۱۰-۸۸ مجسمه ترکیبی قبر ش. ۱۰۲۸
۵۹۴	شکل ۱۰-۸۹ تبرهای دم خروسی
۵۹۴	شکل ۱۰-۹۰ تبر فلزی، گراز در حال فرار و نبرد با مار-اژدها از قبر ش. ۲۷۶۰
۵۹۵	شکل ۱۰-۹۱ تبر فلزی با دم ماهی و سر خروس از قبر ش. ۱۵۰۰
۵۹۵	شکل ۱۰-۹۲ شیپور اخباری تشریفاتی با نقش برجسته سر انسان از تدفین ش. ۵۱۶
۵۹۶	شکل ۱۰-۹۳ اشیاء گنجینه استرآباد
۵۹۷	شکل ۱۰-۹۴ سوزن به شکل سر انسان از نقره قبر ش. ۲۷۶۰

صفحه	عنوان
۵۹۷	شکل ۱۰-۹۵ سوزن نقره با سر طلا قبر ش. ۲۱۱۵
۵۹۸	شکل ۱۰-۹۶ سر سوزن قبر ش. ۳۹۲
۵۹۸	شکل ۱۰-۹۷ سر سوزن نقره قبر ش. ۱۷۹۹
۵۹۸	شکل ۱۰-۹۸ یک مجموعه از ظروف نقره‌ای گنور
۵۹۹	شکل ۱۰-۹۹ کاسه مفرغی قبر ش. ۲۳۵۷
۵۹۹	شکل ۱۰-۱۰۰ ظرف مفرغی قبر ش. ۲۳۸۰
۶۰۰	شکل ۱۰-۱۰۱ مجموعه‌ای از بطریهای آرایشی و میله سرمه کشی
۶۰۰	شکل ۱۰-۱۰۲ قبر ش. ۵۴۹ زن جوان با پیشانی‌بند نقره‌ای
۶۰۱	شکل ۱۰-۱۰۳ سنجاق طلا قبر ش. ۳۹۷
۶۰۱	شکل ۱۰-۱۰۴ شیء طلایی مخروط قبر ش. ۵۶۰
۶۰۲	شکل ۱۰-۱۰۵ مدال طلایی قبر ش. ۵۶۰
۶۰۲	شکل ۱۰-۱۰۶ گوشواره طلایی قبر ش. ۳۹۷
۶۰۲	شکل ۱۰-۱۰۷ انگوی طلا
۶۰۲	شکل ۱۰-۱۰۸ آبکش فلزی قبر ش. ۱۹۹۹
۶۰۲	شکل ۱۰-۱۰۹ سرگرز فلزی قبر ش. ۵۵۵
۶۰۳	شکل ۱۰-۱۱۰ نردبان مینیاتوری قبر ش. ۲۹۰۰
۶۰۳	شکل ۱۰-۱۱۱ دشنه فلزی قبر ش. ۱۹۲۲
۶۰۳	شکل ۱۰-۱۱۲ مهر نقره‌ای قبر ش. ۲۶۵۵
۶۰۴	شکل ۱۰-۱۱۳ نقشه قبر گوسفند
۶۰۵	شکل ۱۰-۱۱۴ مهر (پیکره) نقره‌ای از گور گوسفند از کاخ گنور
۶۰۵	شکل ۱۰-۱۱۵ مهر با نقش الهه به‌دست آمده از قبر ش. ۱۷۱۰
۶۰۵	شکل ۱۰-۱۱۶ مهر مشبک قبر ش. ۱۲۰۷
۶۰۵	شکل ۱۰-۱۱۷ نقش بز روی مهر فلزی
۶۰۶	شکل ۱۰-۱۱۸ مهر مفرغی قبر ش. ۳۹۹
۶۰۶	شکل ۱۰-۱۱۹ مهر مسطح مفرغی قبر ش. ۳۵۱
۶۰۶	شکل ۱۰-۱۲۰ مهر مسطح مشبک با نقش عقاب قبر ش. ۲۴۱۲
۶۰۷	شکل ۱۰-۱۲۱ مهر مفرغی با نقش گل قبر ش. ۴۲۵
۶۰۷	شکل ۱۰-۱۲۲ مهر مفرغی از اتاق ش. ۱۸ بخش ۵ کاخ گنور شمالی
۶۰۷	شکل ۱۰-۱۲۳ مهر از خمیر سنگ شیشه قبر ش. ۲۳۵۹
۶۰۸	شکل ۱۰-۱۲۴ مهر استوانه‌ای قبر ش. ۲۳

صفحه	عنوان
۶۰۹	شکل ۱۰-۱۲۵ مهر استوانه‌ای قبر ش. ۱۳۹۳
۶۰۹	شکل ۱۰-۱۲۶ مهر استوانه‌ای قبر ش. ۲۵۵۰
۶۰۹	شکل ۱۰-۱۲۷ استاندارد شهادت، الهه نشسته و سایر نقوش
۶۱۰	شکل ۱۰-۱۲۸ سرگرز سربی با دسته سنگی قبر ش. ۵۰۰
۶۱۱	شکل ۱۰-۱۲۹ سرگرز سنگی دسته‌دار قبر ش. ۵۱۰
۶۱۱	شکل ۱۰-۱۳۰ سرگرز فلزی شهادت قبر ش. ۱۳۲
۶۱۲	شکل ۱۰-۱۳۱ دیسک سنگی قبر ش. ۱۵۰۰
۶۱۲	شکل ۱۰-۱۳۲ ستونچه‌های سنگی، قبرهای مختلف
۶۱۳	شکل ۱۰-۱۳۳ ظروف مرمری گورستان گنور
۶۱۴	شکل ۱۰-۱۳۴ سربیکانه‌های سنگی از قبور مختلف گنور
۶۱۴	شکل ۱۰-۱۳۵ ظرف مرمری پایه بلند قبر ش. ۸۹۴
۶۱۴	شکل ۱۰-۱۳۶ ظرف از سنگ صابون سیاه با نقش کوکنار قبر ش. ۱۷۵۰
۶۱۵	شکل ۱۰-۱۳۷ ظرف استوانه‌ای از سنگ صابون قبر ش. ۱۹۹۹
۶۱۵	شکل ۱۰-۱۳۸ ظرف سنگ صابون سیاه با نقش برگ انجیر قبر ش. ۲۸۵۸
۶۱۶	شکل ۱۰-۱۳۹ قطعه موزاییک قبر ش. ۱۹۴
۶۱۶	شکل ۱۰-۱۴۰ قطعه موزاییک قبر ش. ۱۹۹۹
۶۱۷	شکل ۱۰-۱۴۱ گردن‌بند قبر ش. ۲۲۱
۶۱۷	شکل ۱۰-۱۴۲ مهره با تزیینات هاراپایی مخطط، قبور مختلف
۶۱۸	شکل ۱۰-۱۴۳ گردن‌بند قبر ش. ۱۲۰۰
۶۱۹	شکل ۱۰-۱۴۴ میله‌های استخوانی قبر ش. ۱۹۳
۶۱۹	شکل ۱۰-۱۴۵ میله استخوانی قبر ش. ۳۶۰
۶۱۹	شکل ۱۰-۱۴۶ میله استخوانی قبر ش. ۱۸۱۶
۶۱۹	شکل ۱۰-۱۴۷ میله‌های استخوانی قبرهای ش. ۲۹۲ و ۳۶۰
۶۲۰	شکل ۱۰-۱۴۸ شانه از جنس عاج قبر ش. ۲۲۲۸
۶۲۰	شکل ۱۰-۱۴۹ «علامت خانوادگی» بدل چینی به شکل عقاب قبر ش. ۵۷
۶۲۵	شکل ۱۱-۱ محوطه‌های دوران مفرغ در مرغیانه
۶۲۶	شکل ۱۱-۲ محوطه‌های دوران مفرغ و واحه‌های مرجانا
۶۲۸	شکل ۱۱-۳ تنوع اشیاء فرهنگ دوره مفرغ جدید در مرغاب سفلی
۶۲۹	شکل ۱۱-۴ گوناگونی اشیاء کللی
۶۳۰	شکل ۱۱-۵ ساختمان کللی ش. ۴

صفحه	عنوان
۶۳۱	شکل ۱۱-۶ سفال مرحله اول محوطه‌های باستانی مرغاب (کللی)
۶۳۲	شکل ۱۱-۷ سفال مرحله دوم محوطه‌های باستانی مرغاب
۶۳۳	شکل ۱۱-۸ ساختمان کللی ش. ۳
۶۳۴	شکل ۱۱-۹ پیکره‌های گلی کللی
۶۳۵	شکل ۱۱-۱۰ قطعه سفال مهرشده از تایپ‌دپه ش. ۱
۶۳۶	شکل ۱۱-۱۱ بخش حفاری شده آجی کوی
۶۳۹	شکل ۱۱-۱۲ سفال تغلق شماره ۱۵
۶۴۰	شکل ۱۱-۱۳ مجسمه‌های کوچک روی لبه سفال
۶۴۰	شکل ۱۱-۱۴ نقوش انسانی روی لبه ظروف آیینی
۶۴۱	شکل ۱۱-۱۵ قبرستان ش. ۱۰ تغلق، مهر استوانه‌ای از سنگ صابون
۶۴۱	شکل ۱۱-۱۶ سرگرز مفرغی باکتریا
۶۴۲	شکل ۱۱-۱۷ اشیاء دوره تغلق از تغلق ش. ۱
۶۴۳	شکل ۱۱-۱۸ ساختمان معبد سئومه-هئومه در تغلق ش. ۱
۶۴۳	شکل ۱۱-۱۹ یک قبر غارت‌شده تغلق
۶۴۴	شکل ۱۱-۲۰ سفال تغلق ش. ۱
۶۴۵	شکل ۱۱-۲۱ سفال تغلق ش. ۱
۶۴۶	شکل ۱۱-۲۲ تغلق ش. ۲۱
۶۴۷	شکل ۱۱-۲۳ قبور داخل مجموعه ساختمانی تغلق ش. ۲۱
۶۴۸	شکل ۱۱-۲۴ دو مرحله ساختاری معبد تغلق ش. ۲۱
۶۴۸	شکل ۱۱-۲۵ بازسازی معبد تغلق ش. ۲۱
۶۴۹	شکل ۱۱-۲۶ بخشی از محراب بزرگ معبد تغلق ش. ۲۱
۶۵۰	شکل ۱۱-۲۷ لوله‌های استخوانی با نقش صورت کنده انسان از تغلق ش. ۲۱
۶۵۰	شکل ۱۱-۲۸ حیاط غربی اتاقکها یا محرابهای پنج‌گانه آتش
۶۵۱	شکل ۱۱-۲۹ نقشه دژ مرکزی تغلق ش. ۲۱
۶۵۲	شکل ۱۱-۳۰ بازسازی دژ مرکزی تغلق ش. ۲۱
۶۵۲	شکل ۱۱-۳۱ اتاق سفید تغلق ش. ۲۱
۶۵۳	شکل ۱۱-۳۲ اتاق سفید تغلق ش. ۱
۶۵۴	شکل ۱۱-۳۳ بقایای خمره سفالی بزرگ اتاق ۳۴
۶۵۴	شکل ۱۱-۳۴ ظرف آیینی نوشیدن ماده مخدر
۶۵۵	شکل ۱۱-۳۵ قطعات ظروف آیینی تغلق ش. ۲۱

صفحه	عنوان
۶۵۶	شکل ۱۱-۳۶ نقوش برجسته مار در داخل بدنه ظرف آیینی
۶۵۷	شکل ۱۱-۳۷ ظرف آیینی سفالی
۶۵۷	شکل ۱۱-۳۸ جزئیات لبه ظرف آیینی
۶۵۹	شکل ۱۱-۳۹ نقشه توپوگرافیک طاهریبی
۶۵۹	شکل ۱۱-۴۰ سفال گونه طاهریبی
۶۶۰	شکل ۱۱-۴۱ سفال چرخ ساز گونه طاهریبی با تزیینات نقش کنده (۱-۱۲) و منقوش (۱۳-۱۸)
۶۶۳	شکل ۱۱-۴۲ موقعیت واحه‌های مرجانا و باکتریانا در آسیای مرکزی
۶۶۵	شکل ۱۱-۴۳ ساپالی دپه
۶۶۷	شکل ۱۱-۴۴ کاخ ساپالی دپه
۶۶۸	شکل ۱۱-۴۵ ساختار قبور فرهنگ ساپالی در جنوب ازبکستان
۶۶۸	شکل ۱۱-۴۶ نمونه یک قبر زنانه ساپالی تپه
۶۶۹	شکل ۱۱-۴۷ اشیاء فلزی یک قبر زنانه ساپالی دپه
۶۶۹	شکل ۱۱-۴۸ قبر مردانه ش. ۸۵ ساپالی دپه
۶۷۰	شکل ۱۱-۴۹ اشیاء فلزی قبر مردانه ش. ۸۵ ساپالی دپه
۶۷۱	شکل ۱۱-۵۰ ساختمان دوره اول ساختار جار کوتان
۶۷۳	شکل ۱۱-۵۱ ساختمان دوره دوم ساختار جار کوتان
۶۷۳	شکل ۱۱-۵۲ ساختمان دوره سوم ساختار جار کوتان
۶۷۶	شکل ۱۱-۵۳ سفال مرحله جار کوتان
۶۷۷	شکل ۱۱-۵۴ سفال مرحله کوزالی
۶۷۷	شکل ۱۱-۵۵ سفال مرحله ملاعلی
۶۷۸	شکل ۱۱-۵۶ سفال گونه آندرونو از جار کوتان
۶۷۹	شکل ۱۱-۵۷ مقایسه سفال ساپالی دپه، جار کوتان و ملاعلی
۶۸۰	شکل ۱۱-۵۸ اثر مهر از جار کوتان (۱) و مقایسه آن با باکتریا (۲)، آکرا (۳) و ساپالی (۴)
۶۸۰	شکل ۱۱-۵۹ دیسکهای عاج از جار کوتان
۶۸۱	شکل ۱۱-۶۰ موقعیت محوطه‌های باکتریانا در میان محوطه‌های اصلی دوران مفرغ آسیای مرکزی و ...
۶۸۲	شکل ۱۱-۶۱ بخش مرکزی گورستان ش. ۶ بوستان با موقعیت قبرها و اتاقهای مرده‌سوزی
۶۸۳	شکل ۱۱-۶۲ قبر مستطیلی ش. ۵۸
۶۸۳	شکل ۱۱-۶۳ قبرهای شبه‌سردابه‌ای ش. ۱۲۱ و ۱۲۶
۶۸۴	شکل ۱۱-۶۴ اتاقکهای مرده‌سوزی
۶۸۴	شکل ۱۱-۶۵ اتاقک مرده‌سوزی در حال حفاری بوستان
۶۸۵	شکل ۱۱-۶۶ اشیاء پیدا شده در اتاقکهای مرده‌سوزی

صفحه	عنوان
۶۸۶	شکل ۱۱-۶۷ سفال گونه آندرونو، گورستان ش. ۶ بوستان
۶۸۶	شکل ۱۱-۶۸ تدفین ش. ۱۴۸ و مجموعه اشیاء آن
۶۸۷	شکل ۱۱-۶۹ تدفین ش. ۵۸ و مجموعه اشیاء آن: پیکره‌های انسانی، اشیاء گلی و استخوان گوسفند
۶۸۷	شکل ۱۱-۷۰ سفال بوستان ۶
۶۸۸	شکل ۱۱-۷۱ اشیاء مفرغی بوستان ۶
۶۸۸	شکل ۱۱-۷۲ پیکره‌های گلی انسان از تدفینهای بوستان ۶
۶۹۰	شکل ۱۱-۷۳ محوطه‌های دوران مفرغ در باکتریانای جنوبی
۶۹۱	شکل ۱۱-۷۴ نقشه بخشی از دژ داشلی ش. ۱
۶۹۳	شکل ۱۱-۷۵ دوره اول کاخ داشلی ش. ۱
۶۹۴	شکل ۱۱-۷۶ ساختار کاخ داشلی با بناهای الحاقی از سه دوره استقرار
۶۹۵	شکل ۱۱-۷۷ بازسازی کاخ داشلی ۳
۶۹۶	شکل ۱۱-۷۸ نقشه معبد داشلی ۳ و بخش مسکونی
۶۹۷	شکل ۱۱-۷۹ بازسازی معبد قتلغ
۶۹۸	شکل ۱۱-۸۰ هسته مرکزی بنای دایره‌ای معبد داشلی ش. ۳
۶۹۸	شکل ۱۱-۸۱ ساختمان دایره‌ای آت‌چاپار
۶۹۹	شکل ۱۱-۸۲ بازسازی مجموعه ساختمانی دایره‌ای کوی کریلگان‌قلعه
۷۰۱	شکل ۱۱-۸۳ ظروف و سایر اشیاء مفرغی باکتریای جنوبی به‌دست آمده از کاوشهای غیرمجاز
۷۰۲	شکل ۱۱-۸۴ ابزار شکاری و جنگی اشیاء مفرغی باکتریای جنوبی به‌دست آمده از کاوشهای غیرمجاز
۷۰۲	شکل ۱۱-۸۵ اشیاء تزئینی مفرغی باکتریانای جنوبی به‌دست آمده از حفاریهای غیرمجاز
۷۰۳	شکل ۱۱-۸۶ انواع آئینه‌های فلزی از باکتریانا
۷۰۳	شکل ۱۱-۸۷ اشیاء سنگی باکتریانای جنوبی به‌دست آمده از کاوشهای غیرمجاز
۷۰۴	شکل ۱۱-۸۸ انواع ظروف مرمری از باکتریانا
۷۰۴	شکل ۱۱-۸۹ مجموعه اشیاء مختلف باکتریانای جنوبی به‌دست آمده از کاوشهای غیرمجاز
۷۰۵	شکل ۱۱-۹۰ ظروف سنگ صابونی باکتریانا با نقوش مار و اژدها
۷۰۵	شکل ۱۱-۹۱ انواع بطریهای سنگ صابونی باکتریانا
۷۰۶	شکل ۱۱-۹۲ سرسجاقهای تزئینی و میله‌های سرمه‌کشی باکتریانای جنوبی به‌دست آمده از ...
۷۰۷	شکل ۱۱-۹۳ مهرها و طلسمهای باکتریانا به‌دست آمده از کاوشهای غیرمجاز
۷۰۸	شکل ۱۱-۹۴ مهرهای مسطح از جنس کلرایت به سبک مرجانا
۷۰۸	شکل ۱۱-۹۵ مهرهای مفرغی مسطح مشبک با نقوش ترکیبی هندسی تداعی‌کننده نقشه معبد و ...
۷۰۹	شکل ۱۱-۹۶ بازسازی معبد تیلیادپه
۷۱۰	شکل ۱۱-۹۷ سفال ساده خاکستری تیلیادپه

صفحه	عنوان
۷۱۷	شکل ۱۱-۹۸ گسترش نفوذ تمدنهای جنوب ترکمنستان در ایران، افغانستان و شبه‌قاره هند
۷۱۹	شکل ۱۱-۹۹ مقایسه اشیاء بلخی / مروی با کتیرانا و مرجانا
۷۱۹	شکل ۱۱-۱۰۰ مقایسه اشیاء بلخی / مروی با اشیاء تپه حصار
۷۲۰	شکل ۱۱-۱۰۱ مقایسه اشیاء بلخی / مروی با اشیاء شهداد
۷۲۰	شکل ۱۱-۱۰۲ مقایسه اشیاء بلخی / مروی با اشیاء بلوچستان
۷۲۳	شکل ۱۱-۱۰۳ تکامل و گسترش نقوش تزیینی روی ظرف نقره‌ای با کتیرانا
۷۲۳	شکل ۱۱-۱۰۴ نقوش تزیینی کنده‌شده روی ظرف نقره‌ای
۷۲۳	شکل ۱۱-۱۰۵ مهر فلزی مسطح مشبک
۷۲۴	شکل ۱۱-۱۰۶ برخی اشیاء سنگ صابونی و مرمری بلخی / مروی، تغلق ش. ۱
۷۲۴	شکل ۱۱-۱۰۷ مهرهای سنگ صابونی، تغلق ۲۱
۷۲۵	شکل ۱۱-۱۰۸ توزیع نقوش انسانی و جانوری مهرها و طلسمهای بلخی / مروی در دنیای باستان
۷۲۶	شکل ۱۱-۱۰۹ توزیع اشیاء و مواد فرهنگی تمدن بلخی / مروی
۷۲۷	شکل ۱۱-۱۱۰ نقشه گنجینه I حصار III در تپه خزانه
۷۲۸	شکل ۱۱-۱۱۱ توزیع اشیاء گنجینه II حصار III در تپه خزانه
۷۲۸	شکل ۱۱-۱۱۲ گنجینه II حصار III در تپه خزانه
۷۲۹	شکل ۱۱-۱۱۳ ستونچه‌های سنگی III
۷۲۹	شکل ۱۱-۱۱۴ دیسکهای سنگی مرمری و سنگی حصار III
۷۳۰	شکل ۱۱-۱۱۵ بوقهای علامتی نقره‌ای و طلایی گنجینه I در تپه خزانه حصار III
۷۳۰	شکل ۱۱-۱۱۶ تیشه و تبرهای مسی گنجینه I در تپه خزانه حصار III
۷۳۱	شکل ۱۱-۱۱۷ ظروف مسی تپه حصار III
۷۳۱	شکل ۱۱-۱۱۸ میله‌های تزیینی مسی حصار III
۷۳۲	شکل ۱۱-۱۱۹ ساختارهای حصار II و III در تپه خزانه
۷۳۳	شکل ۱۱-۱۲۰ بوقهای بلخی / مروی
۷۳۳	شکل ۱۱-۱۲۱ ستونچه‌های سنگی با کتیرانا
۷۳۵	شکل ۱۱-۱۲۲ توزیع آثار و مواد فرهنگی بلخی / مروی در شرق و جنوب شرقی ایران
۷۳۶	شکل ۱۱-۱۲۳ ستونچه‌های سنگی شهداد
۷۳۶	شکل ۱۱-۱۲۴ تیشه فلزی شهداد
۷۳۷	شکل ۱۱-۱۲۵ تبر تشریفاتی شهداد
۷۳۷	شکل ۱۱-۱۲۶ شیپورهای اخباری شهداد
۷۳۷	شکل ۱۱-۱۲۷ تبر تشریفاتی شهداد
۷۳۸	شکل ۱۱-۱۲۸ تبر تشریفاتی شهداد

صفحه	عنوان
۷۳۸	شکل ۱۱-۱۲۹ آئینه مفرغی شهداد
۷۳۸	شکل ۱۱-۱۳۰ ظرف مفرغی لوله‌دار شهداد
۷۳۹	شکل ۱۱-۱۳۱ جامهای فلزی تقریباً مخروطی شهداد
۷۳۹	شکل ۱۱-۱۳۲ ظروف لوله‌دار شهداد
۷۳۹	شکل ۱۱-۱۳۳ کاسه عمیق فلزی با نقش برجسته دو غزال شهداد
۷۴۰	شکل ۱۱-۱۳۴ کاسه عمیق فلزی با نقش برجسته مار درهم تنیده شهداد
۷۴۰	شکل ۱۱-۱۳۵ کاسه عمیق فلزی با نقش برجسته دو ردیف نقش ماهی شهداد
۷۴۰	شکل ۱۱-۱۳۶ کاسه عمیق فلزی با نقش برجسته پنج ماهی و یک شاه‌میگو شهداد
۷۴۱	شکل ۱۱-۱۳۷ تبرهای تشریفاتی خینمان
۷۴۲	شکل ۱۱-۱۳۸ ظروف فلزی لوله‌دار خینمان
۷۴۴	شکل ۱۲-۱ محوطه‌های دوره آهن قدیم در آسیای مرکزی
۷۴۷	شکل ۱۲-۲ آرامگاه ش. ۶ تاجیسکن
۷۴۷	شکل ۱۲-۳ اشیاء سفالی آرامگاه ش. ۶ تاجیسکن
۷۴۸	شکل ۱۲-۴ مقایسه شکل و نقش سفالهای دوران آهن قدیم
۷۴۹	شکل ۱۲-۵ نقشه آراوالی تپه از دوره یاز I
۷۵۲	شکل ۱۲-۶ تپه طاهری
۷۵۳	شکل ۱۲-۷ محوطه‌های دوران آهن قدیم در واحه‌های یاز و آراوالی در مرغاب سفلی
۷۵۴	شکل ۱۲-۸ یاز تپه
۷۵۵	شکل ۱۲-۹ سفال دوره یاز I
۷۵۶	شکل ۱۲-۱۰ سفال دوره یاز II
۷۵۷	شکل ۱۲-۱۱ سفال دوره یاز III
۷۶۳	شکل ۱۲-۱۲ عکس هوایی مشهد مصریان
۷۶۴	شکل ۱۲-۱۳ توزیع محوطه‌های باستانی در دشت مشهد مصریان
۷۶۵	شکل ۱۲-۱۴ محوطه تنگ سیکیل‌ژا از دوره دهستان قدیم و محوطه‌های اطراف آن
۷۶۶	شکل ۱۲-۱۵ توزیع محوطه‌های دوران پارت و ساسانی در دهستان
۷۶۷	شکل ۱۲-۱۶ توزیع محوطه‌های دوران اسلامی در دهستان
۷۷۰	شکل ۱۲-۱۷ عکس هوایی گئوکچیک تپه، بنای دیواردار مستطیلی متعلق به دوران اسلامی است
۷۷۱	شکل ۱۲-۱۸ نقشه توپوگرافیک گئوکچیک
۷۷۲	شکل ۱۲-۱۹ ساختمان حجیم شمالی
۷۷۲	شکل ۱۲-۲۰ سفال گونه دهستان قدیم
۷۷۴	شکل ۱۲-۲۱ بقایای یک آبراهه در دهستان

فهرست جداول

صفحه	عنوان
۴۰۴	جدول ۹-۱ جدول گاهنگاری آلتین دپه و محوطه‌های مرتبط
۴۰۶	جدول ۹-۲ لایه‌نگاری آلتین دپه
۴۹۶	جدول ۹-۳ توزیع علایم و نشانه‌های «نوشتاری» در بخشهای مختلف آلتین دپه
۵۰۶	جدول ۹-۴ مقایسه علایم و نشانه‌های «نوشتاری» جنوب ترکمنستان با سایر مراکز تمدنی
۵۱۹	جدول ۹-۵ مقایسه گاهنگارانه آلتین تپه در دوران شهرنشینی با فلات ایران و بین‌النهرین
۷۱۸	جدول ۱۱-۱ گاهنگاری مرجانا، کوهپایه‌های جنوب ترکمنستان و باکتریای شمالی و جنوبی

فهرست لوحه‌ها

- لوحه ۱: الف) ترکستان غربی و توزیع محوطه‌های باستانی (۷۸۳)، ب) توزیع محوطه‌های اصلی خاورمیانه‌ای: نبرد پهلوانان با جانوران (۷۸۳)
- لوحه ۲: الف) یک تپه باستانی در استپهای ازبکستان (۷۸۴)، ب) قیزقلعه کوچک و قیزقلعه بزرگ دشت مرغاب (۷۸۴)، ج) ارک قلعه از دوران ساسانی (۷۸۵)، د) آرامگاه سلطان سنجر در دشت مرغاب (۷۸۵)، ه) رودخانه زرافشان در شهر افراسیاب در سغد یانه سمرقند (۷۸۶)، و) شهر سغد در سغد یانه سمرقند (۷۸۶)
- لوحه ۳: الف) دلتای رودخانه مرغاب و بخش شرقی دلتای رودخانه تجن (۷۸۷)، ب) رودخانه مرغاب (۷۸۷)، ج) رودخانه جیحون (۷۸۸)، د) کوه‌های کیت‌داغ (۷۸۸)
- لوحه ۴: الف) لبه بیابان قره‌قوم (۷۸۹)، ب) کانال بزرگ قره‌قوم (۷۸۹)، ج) مزارع پنبه در ترکمنستان (۷۹۰)، د) یک محوطه باستانی در اطراف رودخانه مرغاب (۷۹۰)
- لوحه ۵: الف) کوچ‌نشینان باکتریانا (۷۹۱)، ب) یک محوطه پیش از تاریخی در استپهای ازبکستان (۷۹۱)، ج) شتر دو کوهانه بلخی در تخت جمشید (۷۹۲)، د) شتر دو کوهانه بلخی (۷۹۲)
- لوحه ۶: الف) موقعیت تپه‌های آنو، آلتین تپه و نمازگا در جنوب ترکمنستان (۷۹۳)، ب) موقعیت آلتین تپه در جنوب ترکمنستان (۷۹۳)، ج) تپه آنوی شمالی نزدیک عشق‌آباد (۷۹۴)، د) یاز تپه کوچک و یاز تپه بزرگ (۷۹۴)
- لوحه ۷: الف) گنور شمالی و گنور جنوبی (۷۹۵)، ب) عکس هوایی گنور تپه (۷۹۵)، ج) کاخ اداری/شاهی گنور (۷۹۶)، د) عکس هوایی گنور تپه، علامت فلش محل عبادتگاه سلطنتی (۷۹۶)
- لوحه ۸: الف) کاخ گنور شمالی (۷۹۷)، ب) گنور شمالی در حال حفاری (۷۹۷)، ج) داخل کاخ گنور (۷۹۷)
- لوحه ۹: الف) گنور، ساختار دایره‌ای منطقه ممنوعه (۷۹۸)، ب) گنور، اجاق دو قسمتی اتاق ش. ۷ کنار دروازه (۷۹۸)، ج) گنور محرابهای مستطیل معبد آتش (۷۹۹)، د) محراب دایره‌ای گنور شمالی (۷۹۹)
- لوحه ۱۰: الف) کاخ داشلی ش. ۳ (۸۰۰)، ب) بازسازی دژ الغ تپه (۸۰۰)، ج) حفاری در الغ تپه (۸۰۱)، د) عکس هوایی گورستان گنور (۸۰۱)
- لوحه ۱۱: الف) دیواره‌های سوخته و کف پوشیده از خاکستر قبر ش. ۱۹۲۱ (۸۰۲)، ب) قفسه آرامگاه دواتاقه ش. ۲۷۰ (۸۰۲)، ج) قبر صندوقی ۳۸۶۰ گنور (۸۰۳)، د) گور سردابه‌ای ش. ۵۰۰ گنور (۸۰۳)
- لوحه ۱۲: الف) عصای قدرت در قبر سردابه‌ای ش. ۱۵۰۰ (۸۰۴)، ب) قبر صندوقی ش. ۱۳۳۷ (۸۰۴)، ج) تدفین ش. ۱۰۶۸ با بقایای «میز» خشتی گنور (۸۰۵)، د) ظرف بزرگ مفرغی قبر ش. ۳۹۰۰ گنور در حال مرمت اولیه (۸۰۵)
- لوحه ۱۳: الف) آرامگاه ش. ۲۶۵۰ گنور (۸۰۶)، ب) آرامگاه دواتاقه ش. ۱۳۰۰ گنور (۸۰۶)، ج) قبر صندوقی ۲۹۰۰ گورستان شاهی گنور شمالی در حال حفاری (۸۰۷)

بیست و دو

لوحة ۱۴: الف) ارابه چهارچرخه قبر سلطنتی ش. ۳۲۰۰ در حال حفاری (۸۰۸)، ب) قبر سلطنتی ش. ۳۲۲۵ با ارابه چهارچرخه، دو شتر و ده نفر برده (۸۰۸)، ج) قبر اسب گورستان گنور (۸۰۹)، د) قبر جانوران در کنار قبر صندوقی ش. ۲۸۹۶ (۸۰۹)

لوحة ۱۵: الف) کاسه سفالی منقوش، اواخر دوره کالکولیتیک (۸۱۰)، ب) کاسه سفالی منقوش اواخر دوره کالکولیتیک (۸۱۰)، ج) سفال دو رنگ اواخر دوره کالکولیتیک از واحه گنو کسیونر (۸۱۱)، د) سفال قره تپه هزاره سوم پ.م (۸۱۱)

لوحة ۱۶: سفال دوره کالکولیتیک قره تپه و آلتین تپه (۸۱۲)

لوحة ۱۷: الف) انواع ظروف سفالی گورهای گنور (۸۱۳)، ب) ظروف پایه دار گنور (۸۱۳)، ج) انواع ظروف سفالی گورهای گنور (۸۱۳)

لوحة ۱۸: الف) ظرف تدفین ش. ۲۰۱۰ گنور (۸۱۴)، ب) ظرف تدفین ش. ۴۶۳ گنور (۸۱۴)، ج) ظرف سفالی مخروطی گنور (۸۱۵)، د) سفال منقوش دوره نمازگا III قره تپه (۸۱۵)

لوحة ۱۹: الف) انواع ظروف سفالی گورهای گنور (۸۱۶)، ب) لیوان-آبکش سفالی گنور (۸۱۶)، ج) انواع ظروف سفالی گورهای گنور (۸۱۷)، د) ظروف سفالی باکتریانا (۸۱۷)، ه) ظرف سفالی آیینی گنور (۸۱۸)، و) ظرف سفالی با نقش درخت زندگی گنور (۸۱۸)

لوحة ۲۰: الف) ظرف آیینی از معبد تغلق ش. ۲۱ (۸۱۹)، ب) ظرف سفالی آیینی گنور (۸۱۹)، ج) ظروف آیینی گنور قبر ش. ۱۲۹۶ (۸۲۰)، د) ظرف تدفین ش. ۱۵۰ با نقش ترکیبی کنده و برجسته (۸۲۰)، ه) ظرف سفالی منقوش الغ تپه (۸۲۱)، و) ظرف سفالی منقوش الغ تپه (۸۲۱)

لوحة ۲۱: الف) برخی اشیاء فلزی تدفین ش. ۲۹۰۰ گنور (۸۲۲)، ب) هفت گوی یا ظرف مفرغی چسبیده به هم قبر ش. ۳۹۰۰ گنور (۸۲۲)، ج) بیلچه مفرغی قبر ش. ۳۹۰۰ گنور (۸۲۳)، د) آئینه مفرغی دسته دار باکتریانا (۸۲۳)

لوحة ۲۲: الف) کاسه مفرغی قبر ش. ۲۳۵۷ گنور (۸۲۴)، ب) ظرف مفرغی قبر ش. ۲۳۸۰ گنور (۸۲۴)، ج) آبکش فلزی قبر ش. ۱۹۹۹ گنور (۸۲۵)، د) ظرف مفرغی آبریزدار قبر ش. ۱۹۹۹ گنور (۸۲۵)

لوحة ۲۳: الف) تیرهای دم خروسی: الف) قبر ش. ۲۰۰۳، ب) قبر ش. ۵۱۷ گنور (۸۲۶)، ب) تبر فلزی، گراز در حال فرار و نبرد با مار- اژدها از قبر ش. ۲۷۶۰ گنور (۸۲۶)، ج) سرتیر نقره‌ای با روکش طلا، نقش شیطان با دو سر پرنده و اژدهای بال دار (۸۲۷)، د) گرز مفرغی با سر به شکل گراز باکتریانا، اواخر هزاره سوم و اوایل هزاره دوم پ.م (۸۲۷)

لوحة ۲۴: الف) تیرهای مفرغی تزیین شده با پیکره انسانی و قوچ با پاهای شیر از باکتریانا (۸۲۸)، ب) گونه‌های مختلف تیرهای مفرغی باکتریانا (۸۲۸)، ج) تبر مفرغی تزیینی با پیکره میمون و یک دسته تبر به شکل سر جانور اسب سان باکتریانا (۸۲۹)

لوحة ۲۵: الف) شیپور اخباری تشریفاتی با نقش برجسته سر انسان از تدفین ش. ۵۱۶ گنور (۸۳۰)، ب) سنجاق طلایی قبر ش. ۳۹۷ گنور (۸۳۰)، ج) سوزن به شکل سر انسان از نقره قبر ش. ۲۷۶۰ گنور (۸۳۱)، د) سوزن نقره با سر طلا قبر ش. ۲۱۱۵ گنور (۸۳۱)، ه) دشنه فلزی قبر ش. ۱۹۲۲ (۸۳۱)

لوحة ۲۶: الف) مجموعه‌ای از بطریهای آرایشی و میله سرمه کشی (۸۳۲)، ب) سرمه دان و میله فلزی قبر ش. ۱۸۹۰ گنور (۸۳۲)، ج) سرمه دان با میله‌های سرمه کشی از باکتریانا (۸۳۳)، د) سرمه دانهای مفرغی به شکل جانور و میله‌های آرایشی هزاره سوم و دوم پ.م (۸۳۳)

لوحة ۲۷: الف) يك مجموعه از ظروف نقره‌ای گنور (۸۳۴)، ب) مجموعه ظروف نقره‌ای به دست آمده از منطقه بلخ (۸۳۴)، ج) لیوان استوانه‌ای نقره از غرب آسیای مرکزی، اواخر هزاره سوم و اوایل هزاره دوم پ.م (۸۳۵)، د) لیوان استوانه‌ای نقره‌ای با نقوش تزیینی ماریج باکتریان (۸۳۵)

لوحة ۲۸: الف) ظروف طلائی قبر ش. ۳۲۲۰ و ۳۲۲۵ گنور (۸۳۶)، ب) ظرف نقره‌ای از قبر ش. ۱۹۹۹ گنور (۸۳۶)، ج) ظرف مخروطی قبر ش. ۱۹۹۹ گنور (۸۳۷)، د) آینه‌دان از جنس نقره با نقش شیر روی بدنه و نقش مار روی درپوش باکتریان (۸۳۷)

لوحة ۲۹: الف) شیء طلائی مخروط قبر ش. ۵۶۰ گنور (۸۳۸)، ب) مدال طلائی قبر ش. ۵۶۰ گنور (۸۳۸)، ج) گوشواره طلائی قبر ش. ۳۹۷ گنور (۸۳۸)، د) انگوی طلا گورستان گنور (۸۳۹)، ه) سر بز کوهی تپه حصار (۸۳۹)، و) آویز مفرغی تپه حصار (۸۳۹)

لوحة ۳۰: الف) مهر مشبک مفرغی قبر ش. ۱۷۲۵ گنور (۸۴۰)، ب) مهر مفرغی از اتاق ش. ۱۸ بخش ۵ کاخ گنور شمالی (۸۴۰)، ج) مهر مشبک مفرغی قبر ش. ۲۰۲۹ گنور (۸۴۱)، د) مهر مشبک قبر ش. ۱۲۰۷ (۸۴۱)، ه) مهر با نقش الهه قبر ش. ۱۷۱۰ گنور (۸۴۲)، و) مهر مسطح مشبک با نقش الهه و اژدها، غرب آسیای مرکزی اواخر هزاره سوم و اوایل هزاره دوم پ.م (۸۴۲)

لوحة ۳۱: الف) مهر مسطح مفرغی قبر ش. ۳۵۱ گنور (۸۴۳)، ب) مهر مشبک نقره‌ای قبر ش. ۱۷۱۰ گنور (۸۴۳)، ج) مهر مسطح مشبک با نقش الهه و اژدها، گنور، اواخر هزاره سوم و اوایل هزاره دوم پ.م (۸۴۴)، د) مهر مسطح مشبک با نقش الهه و اژدها، گنور، اواخر هزاره سوم و اوایل هزاره دوم پ.م (۸۴۴)، ه) مهر مشبک نقره‌ای قبر ش. ۲۴۱۲ گنور (۸۴۵)، و) مهر مشبک نقره‌ای قبر ش. ۱۸۲۴ گنور (۸۴۵)

لوحة ۳۲: الف) مهر مفرغی قبر ش. ۳۹۹ گنور (۸۴۶)، ب) مهر مفرغی با نقش گل قبر ش. ۴۲۵ گنور (۸۴۶)، ج) مهر مشبک نقره‌ای قبر ش. ۲۰۲۹ گنور (۸۴۷)، د) مهر مشبک مفرغی قبر ش. ۱۷۲۰ گنور (۸۴۷)، ه) مهر نقره‌ای قبر ش. ۲۶۵۵ گنور (۸۴۷)

لوحة ۳۳: الف) رو و پشت مهر مسطح با نقش یک خدای بال‌دار با دو شیر از باکتریان (۸۴۸)، ب) مهر مسطح از جنس کلرایت، هر دو روی مهر با یک ورقه طلا پوشیده شده است (۸۴۸)

لوحة ۳۴: الف) چهار مهر مفرغی و نقره‌ای با نقوش جانوری و اسطوره‌ای از باکتریان (۸۴۹)، ب) مهرهای مفرغی مسطح مشبک با نقوش انسانی، جانوری و هندسی. هزاره‌های سوم و دوم پ.م از باکتریان (۸۴۹)، ج) چپ: پشت یک مهر مفرغی مسطح با نقش پرنده. راست: زنگوله مفرغی از باکتریان (۸۴۹)

لوحة ۳۵: الف) نقش بز روی مهر فلزی (۸۵۰)، ب) مهرهای مسطح از جنس کلرایت به سبک مرجانا (۸۵۰)، ج) مهرهای مسطح از جنس کلرایت و سنگ خارا با نقش هندسی از باکتریان (۸۵۱)، د) مهرهای مسطح فلزی گورستانهای باکتریان، از این مهرها احتمالاً مانند شهاد برای مهر کردن سفالها استفاده می‌شده است (۸۵۱)

لوحة ۳۶: الف) مهر استوانه‌ای قبر ش. ۲۳ گنور (۸۵۲)، ب) مهر استوانه‌ای قبر ش. ۲۵۵۰ گنور (۸۵۲)، ج) مهر استوانه‌ای از گنور شمالی (۸۵۳)، د) مهر استوانه‌ای قبر ش. ۲۵۵۰ گنور (۸۵۳)

لوحة ۳۷: الف) سگ قربانی از قبر ش. ۳۲۱۰ پوشیده با پارچه مهره‌دار گنور (۸۵۴)، ب) گردن‌بند قبر ش. ۱۲۰۰ گنور (۸۵۴)، ج) گردن‌بند از سنگهای نیمه‌گرانیه‌ها قبر ش. ۲۸۲۷ گنور (۸۵۵)، د) گوشواره، پلاکهای تزیینی لباس و آویزه عقیق-طلا از باکتریان (۸۵۵)

بیست و چهار

- لوحة ۳۸: الف) گردن‌بند از سنگهای نیمه‌گرانها گنور (۸۵۶)، ب) گردن‌بند از سنگهای نیمه‌گرانها گنور (۸۵۶)، ج) گردن‌بند از سنگهای نیمه‌گرانها قبر ش. ۲۸۰ گنور (۸۵۷)، د) گردن‌بند طلا و عقیق از باکتریا (۸۵۷)
- لوحة ۳۹: الف) گردن‌بند از سنگ صابون حرارت‌دیده، غرب آسیای مرکزی، اواخر هزاره سوم و اوایل هزاره دوم پ.م (۸۵۸)، ب) گردن‌بند سنگهای نیمه‌گرانها، سنگ لاجورد، فیروزه، عقیق و کلرایت باکتریا (۸۵۸)، ج) گردن‌بند طلا و عقیق از باکتریا (۸۵۸)
- لوحة ۴۰: الف) گردن‌بند طلا و عقیق و گوشواره‌های طلایی از باکتریا (۸۵۹)، ب) گردن‌بند و عقرب تزئینی طلا از باکتریا (۸۵۹)، ج) گردن‌بند سنگ لاجورد، فیروزه، عقیق و کلرایت باکتریا (۸۵۹)
- لوحة ۴۱: الف) پیکره گلی زن آلتین تپه (۸۶۰)، ب) پیکره گلی پخته قره تپه (۸۶۰)، ج) پیکره گلی زن، احتمالاً نیایشی، قره تپه؟ (۸۶۱)، د) پیکره گلی زنانه آلتین تپه (۸۶۱)، ه) پیکره گلی زنانه آلتین تپه (۸۶۱)، و) پیکره گلی انسان بدون جنسیت مشخص قبر ش. ۴۴۶ گنور (۸۶۱)
- لوحة ۴۲: الف) پیکره زنانه از گل پخته آلتین تپه (۸۶۲)، ب) پیکره زنانه از گل پخته آلتین تپه (۸۶۲)، ج) پیکره زنانه از گل پخته آلتین تپه (۸۶۲)، د) پیکره زنانه از گل پخته آلتین تپه (۸۶۳)، ه) پیکره زنانه از گل پخته آلتین تپه (۸۶۳)
- لوحة ۴۳: الف) پیکره گلی زنانه با سوراخ گوشواره تدفین ش. ۷۳۱ گنور (۸۶۴)، ب) پیکره گلی زنانه با گوشواره مفرغی تدفین ش. ۸۰۶ گنور (۸۶۴)، ج) پیکره گلی زن از قبر ش. ۷۳۱ گنور (۸۶۴)، د) پیکره گلی انسان بدون جنسیت مشخص قبر ش. ۱۲۲۶ گنور (۸۶۴)
- لوحة ۴۴: الف) پشت و روی پیکره‌های گلی آلتین تپه، دوره نمازگا (۸۶۵)، ب) پیکره‌های زنانه از گل پخته دوره نمازگا V باکتریا (۸۶۵)، ج) a) پیکره گلی زن از قبر ش. ۳۵۹ گنور b) پیکره گلی زن از قبر ش. ۳۵۹ گنور c) پیکره گلی زن از قبر ش. ۱۶۱۳ گنور (۸۶۵)
- لوحة ۴۵: الف) مجسمه انسان نشسته از گل پخته قبر ش. ۱۱۵ (۸۶۶)، ب) مجسمه انسان نشسته از گل پخته قبر ش. ۵۶۰ (۸۶۶)، ج) مجسمه ترکیبی در تدفین ش. ۲۹۰۰ گنور (۸۶۷)، د) جزئیات همان مجسمه پس از حفاری (۸۶۷)
- لوحة ۴۶: الف) مجسمه ترکیبی قبر ش. ۱۰۲۸ گنور (۸۶۸)، ب) دو سر از سنگ خارای سفید و یک بدنه زنانه از کلرایت، باکتریا (۸۶۸)، ج) مجسمه ترکیبی زنانه از کلرایت و سنگ خارای سفید از روبه‌رو، باکتریا (۸۶۹)، د) همان مجسمه از پهلو، باکتریا (۸۶۹)
- لوحة ۴۷: الف) مجسمه ترکیبی زنانه از سنگ خارای سفید و کلرایت، باکتریا (۸۷۰)، ب) مجسمه ترکیبی زنانه از سنگ خارا و کلرایت، باکتریا (۸۷۰)، ج) مجسمه ترکیبی زنانه از سنگ خارا و کلرایت با لباس کاوناکس، باکتریا (۸۷۱)، د) مجسمه ترکیبی سنگ خارای سفید و کلرایت، نیشابور (۸۷۱)
- لوحة ۴۸: الف) سر مرمری و موهای سنگ لاجورد قبر سلطنتی ش. ۳۲۱۰ گنور (۸۷۲)، ب) مجسمه ترکیبی مردانه از سنگ خارای سفید و کلرایت، باکتریا (۸۷۲)، ج) مجسمه بز با بدن سنگ خارای سفید و شاخ، ریش و چشم سنگ لاجورد، باکتریا (۸۷۳)، د) مجسمه بز با بدن سنگ خارای سفید و شاخ، ریش و چشم سنگ لاجورد، باکتریا (۸۷۳)
- لوحة ۴۹: الف) «علامت خانوادگی» بدل چینی به شکل عقاب. قبر ش. ۵۷ گنور (۸۷۴)، ب) شاهینهای به‌دست آمده از قبر ش. ۳۲۰۰ گنور (۸۷۴)، ج) تبر فلزی با دم ماهی و سر خروس از قبر ش. ۱۵۰۰ گنور (۸۷۵)، د) مهر

بیست و پنج

(پیکره) نقره‌ای از گور گوسفند از کاخ گنور (۸۷۵)، ه) آویز طلائی، حمله یک حیوان به بز کوهی از باکتریا (۸۷۶)، و) سر سوزن نقره قبر ش. ۱۷۹۹ گنور (۸۷۶)

لوحة ۵۰: الف) یک جانور بیرسان روی ورقه طلا با تزییناتی از سنگهای قیمتی از باکتریا (۸۷۷)، ب) یک جانور بیرسان از کلرایت با پوشش طلا و سنگهای نیمه گرانبها از باکتریا (۸۷۷)، ج) سر طلائی گاو پیدا شده از قبر زن روحانی در آلتین تپه، دوره نمازگا (۸۷۸)، د) مجسمه بز طلائی گنور؟؟ (۸۷۸)

لوحة ۵۱: الف) جزئیات پیکره سر تبر بعد از مرمت از باکتریا (۸۷۹)، ب) ظرف آرایشی فلزی به شکل انسان و میله به شکل پرنده از باکتریا (۸۷۹)، ج) ظرف مواد آرایشی مفرغی به شکل میمون از باکتریا (۸۸۰)، د) ظرف آرایشی فلزی به شکل شتر از باکتریا (۸۸۰)

لوحة ۵۲: الف) ظرف از سنگ صابون سیاه با نقش کوکنار قبر ش. ۱۷۵۰ گنور (۸۸۱)، ب) ظرف سنگ صابون سیاه با نقش برگ انجیر قبر ش. ۲۸۵۸ گنور (۸۸۱)، ج) ظروف کلرایتی با نقوش کنده از باکتریا (۸۸۲)، د) بطری کلرایتی و میله مفرغی، هزاره‌های سوم و دوم پ.م از باکتریا (۸۸۲)

لوحة ۵۳: الف) ظرف از سنگ کلرایت با تزیینات سنگ خارا سفید، باکتریا (۸۸۳)، ب) ظروف مرمری گورستان گنور (۸۸۳)، ج) ظرف مرمری پایه بلند قبر ش. ۸۹۴ گنور (۸۸۴)، د) ظرف مرمری پایه بلند الغ تپه (۸۸۴)

لوحة ۵۴: الف) سرگرز سربی با دسته سنگی قبر ش. ۵۰۰ گنور (۸۸۵)، ب) سرگرز سنگی دسته‌دار قبر ش. ۵۱۰ گنور (۸۸۵)، ج) ستونچه‌های سنگی، قبرهای مختلف گنور (۸۸۶)، د) سرگرز فلزی قبر ش. ۵۵۵ گنور (۸۸۶)، ه) دیسک سنگی قبر ش. ۱۵۰۰ گنور (۸۸۷)، و) سر پیکانهای فلینی باکتریا (۸۸۷)

لوحة ۵۵: الف) قطعه موزاییک قبر ش. ۱۹۴ گنور (۸۸۸)، ب) ترکیب موزاییک با نقش فرش گنجینه قبر سلطنتی ش. ۳۲۳۰ گنور (۸۸۸)، ج) موزاییکهای قبر سلطنتی ۳۸۰ گنور (۸۸۹)، د) موزاییکهای دو گرین قبر سلطنتی ۳۲۱۰ گنور (۸۸۹)

لوحة ۵۶: الف) قاشق از عاج قبر ش. ۲۹۰۰ گنور (۸۹۰)، ب) شانه از عاج قبر ش. ۲۹۰۰ گنور (۸۹۰)، ج) صفحه بازی از عاج قبر ش. ۲۹۰۰ گنور (۸۹۱)، د) صفحه بازی از عاج قبر ش. ۲۹۰۰ گنور پس از بازسازی (۸۹۱)، ه) میله‌های استخوانی قبر ش. ۱۹۳ گنور (۸۹۲)، و) میله استخوانی قبر ش. ۳۶۰ گنور (۸۹۲)، ز) میله استخوانی قبر ش. ۱۸۱۶ گنور (۸۹۲)، ح) میله‌های استخوانی قبرهای ش. ۲۹۲ و ۳۶۰ گنور (۸۹۲)

مقدمه

سرزمینی که امروزه آسیای مرکزی یا آسیای میانه خوانده می‌شود، در زمانهای قدیم بیشتر با نام خراسان بزرگ و ماوراءالنهر شناخته می‌شد. درحقیقت، مرزها و حدود این منطقه در طول تاریخ دستخوش دگرگونیهای فراوان بوده و در هر زمان، با توجه به وضعیت تاریخی، اجتماعی و سیاسی تعاریف گوناگون داشته است. حتی امروزه نیز محدوده‌های فرهنگی، جغرافیایی و تاریخی آن کاملاً مشخص نیست و تنها مرزهای نظامی و ژئوپولیتیک آن تا حدودی و بر مقتضای زمان تعریف شده است، که آن نیز به‌هیچ‌عنوان با اوضاع تاریخی منطقه مطابقت ندارد. برای مثال، اشاره می‌شود که مناطق و شهرهای سمرقند و بخارا، و مانند آن - که بسیارند - در کشورهای جدیدی قرار گرفته‌اند که سنخیتی از نظر فرهنگی و نژادی با آنها ندارند؛ اما درعین حال، استقلال این کشورها را باید محترم شمرد. از این رو، در کتاب حاضر نیز با توجه به آنچه در تعاریف بین‌الملل آمده است، ما آنها را نیز با نامهای پذیرفته‌شده امروزی یاد کرده و پژوهشهای خود را نیز بر همین اساس بنیان گذاشته‌ایم - گرچه بنابر شواهد تاریخی و جغرافیای تاریخی با برخی از این تعاریف موافقت نداریم.

تا جایی که نویسنده اطلاع دارد، منابع مربوط به باستان‌شناسی آسیای مرکزی به زبان فارسی انگشت‌شمارند و از این رو تألیف کتابی که کلیات مربوط به تاریخ فعالیتهای باستان‌شناسی این منطقه را دربرگیرد، لازم به نظر می‌رسد. آسیای مرکزی منطقه بسیار گسترده‌ای است که امروزه کشورهای گوناگونی را دربر می‌گیرد. باستان‌شناسان شوروی سابق طی صد سال اخیر فعالیتهای و مطالعات باستان‌شناسی گسترده‌ای را در این سرزمینها انجام داده‌اند و امروزه پس از فروپاشی حکومت جمهوری شوروی سوسیالیستی بیش از ۹۰ درصد ارجاعات باستان‌شناسان غربی و کتاب حاضر به کارهای باستان‌شناسان شوروی است. خوانندگان گرامی توجه دارند آنچه با اصطلاح «باستان‌شناسان شوروی» معرفی می‌شود، بیشتر، باستان‌شناسان روس را دربرمی‌گیرد، گرچه باستان‌شناسان جمهوریهای سابق شوروی سوسیالیستی: روس، ترکمن، ازبک و

تاجیک - که افتخار آشنایی و همکاری با برخی از آنان را داشته‌ام - نیز انکارناپذیر است. البته تأثیر باستان‌شناسان روس در شکل‌گیری این علم در آسیای مرکزی قابل چشم‌پوشی نیست؛ کما آنکه درباره ایران نیز این امر صادق است؛ با این تفاوت که نفوذ باستان‌شناسان غربی در ایران در راستای تفکرات و تعبیرات گاه امپریالیستی بوده، اما از جانب شوروی این تأثیر با تأکید بر تفکرات کمونیستی و سوسیالیستی رخ داده است، چنان که کوشیده‌اند هر نکته و مسئله‌ای را با تفکرات سوسیالیستی تعمیم دهند. برای مثال، تعبیرات و توضیحات خانم پوگاچنکوا حتی به تعبیر سوسیالیستی نیز محدود نبوده و با وجود دانش بالا و آشنایی کامل با مسائل تاریخی و باستانی، این مسائل را بعضاً با تفکرات استالینیستی توجیه کرده است؛ از جمله اینکه هر گونه فعالیت هنری و ساختاری را با دوره‌های برده‌داری و نظام‌های برده‌داری مرتبط دانسته و این در حالی است که بدون هیچ تعصب شوونیستی، اثری از این تفکرات در تاریخ فلات ایران دیده نمی‌شود و ایشان مانند بسیاری دیگر از مورخان و باستان‌شناسان شوروی و برخی همکاران ایرانی‌شان در تفسیرهای مربوط به تعاریف فنودال، فنودالسم، برده‌داری و این قبیل اصطلاحات، با الهام از تفسیرهای اشتباه آمیز ویتفوگل^۱ درباره استبداد شرقی، دچار اشتباه فاحشی شده‌اند. ایشان از روی ناچاری از یک سو تفسیر و تعبیرهای قدیمی، از کار افتاده و نامعتبر افسانه‌ای در خصوص «استبداد شرقی» را به تاریخ باستانی این سرزمینها تعمیم داده و از دیگر سو، انواع استبدادهای غربی رایج در خود روسیه، امریکا و اروپا را نادیده انگاشته‌اند. این در حالی است که «رعیت‌های» کشورهای به اصطلاح مستبد شرقی حداقل در انتخاب محل گذران «بردگی» شان آزاد بودند و مانند رعایای اروپایی مقید به کار و زندگی در سرزمینهای «اربابی» نبودند. اشاره به این نکته از آن رو لازم دیده شد که ممکن است خوانندگان با برخی تفاسیر و تعبیر در برخی از بخشهای کتاب روبه‌رو شوند که چندان با آنها موافق نباشند. طبعاً اشاره به این نکته نیز لازم است که کار باستان‌شناسان شوروی در صد سال اخیر در منطقه مورد بحث ما در این کتاب، بسیار درخشان بوده و نتایج بسیار قابل قبولی از فعالیتهای آنان منتشر شده است.

نویسنده مایل است از کلیه دست‌اندرکاران سازمان «سمت»، سرکار خانم عادلہ مشایخی جهت ویرایش و روان‌سازی متن کتاب، طراحان و هنرمندان محترم، به‌ویژه جناب آقای دکتر سعیدی، معاون اجرایی، و آقای رهبر برای نشر کتاب حاضر سپاسگزاری نماید. سرکار خانم زهرا سپیانی تصحیح رایانه‌ای بیش از ۹۰ درصد طرحها، نقشه‌ها و تصاویر کتاب و کیان آندره آسید

۱. Wittfogel, 1955.

سجادی ۱۰ درصد باقی مانده را انجام داده‌اند. سرکار خانم لیووف کیرچو^۱، رئیس هیئت کاوشهای آلتین تپه، برخی منابع و تصاویر مورد نیاز را در اختیار نویسنده گذاشته‌اند. آقای دکتر روح‌الله شیرازی، عضو هیئت علمی دانشگاه سیستان و بلوچستان، حدود سی صفحه از یادداشت‌هایشان را در اختیار نویسنده گذاشتند که از برخی از آنها در دو فصل اول کتاب استفاده شده است. بالاخره همکار ارجمند آقای رجبعلی لباف خانیکی نیز یک قطعه عکس از تنها مجسمه ترکیبی پیدا شده نوعی باکتریانی در نیشابور را در اختیار نویسنده گذاشتند. نویسنده از افراد نامبرده برای همکاری و یاری‌شان سپاسگزاری می‌کند، بدون آنکه مانند همیشه نقش سرکار بانو دکتر آنجلادی جیوانی رومانو^۲ را که علاوه بر ترجمه متون فرانسه مورد ارجاع، با شکیبایی و بردباری تمام نویسنده را در تألیف کتاب حاضر یاری کرده است، فراموش کند. در کتاب حاضر هر جا به اصطلاح «باستان‌شناسان شوروی» ارجاع داده شده، خواننده گرامی خود واژه «سابق» را نیز اضافه کند.

سید منصور سید سجادی

کیف، دی ۱۳۹۳

---

۱. Ljubov' B. Kircho

۲. Angela Di Giovanni Romano

درآمد

تا حدود یک سده پیش به نظر می‌رسید آسیای مرکزی سرزمینی خالی از مظاهر فرهنگی و تمدنی باستانی است و تصور می‌رفت برخی نقاط این منطقه وسیع، به‌ویژه مناطق غربی و نقاطی مانند مرو، بلخ، شهر سبز، سمرقند، بخارا، چارجو، خوارزم و شهرهای دیگر تنها در دوران اسلامی شکوفا بوده و در دوران پیش از اسلام، و عمدتاً دوره‌های هخامنشی، پارتی، ساسانی و تاحدودی کوشانی نیز شکوفایی اندکی داشته‌اند، اما بررسیها و کاوشهای باستان‌شناسی دو سده گذشته درباره پیشینه این سرزمینهای بسیار وسیع نگرشهای بسیار متفاوتی ارائه کرده‌اند.

نخستین فعالیتهای جدید باستان‌شناسی در آسیای مرکزی بسیار دیرتر از میان‌رودان و فلات ایران با کار گروه باستان‌شناسان امریکایی در سال ۱۹۰۴ در تپه‌های آنو در نزدیکی عشق‌آباد ترکمنستان آغاز شد، اما در کل شناخت پژوهشگران از شرایط تکامل اجتماعی-اقتصادی فرهنگهای خارج از ایران «خارجی» یا ایران «فرهنگی» بسیار ناچیز بوده است.

در مجموع، نوعی تأخیر و کندی در تکامل فرهنگی جوامع همسایه ایران، جز فلات آناتولی و سرزمینهای پست میان‌رودان، دیده می‌شود. دو نمونه از این تأخیرات فرهنگی را می‌توان در سرزمینهای همسایه و حاشیه‌ای ایران، در دلتای رودخانه آمودریا در مناطق شمالی ازبکستان و سواحل جنوبی کرانه‌های شبه‌جزیره عمان و در کنار اقیانوس هند مشاهده کرد.

یکی از این نمونه‌ها را به‌ویژه می‌توان در حوضه رودخانه جیحون مشاهده کرد. زمانی که در سرزمینهای بسیار نزدیک به دلتای این رودخانه، یعنی منطقه ترکمنستان، روند شهری‌گری آغاز شده بود و شهرهای این ناحیه برای مصارف داخلی سنگ فیروزه را از سرزمینهای شمالی آمودریا وارد می‌کردند، در ناحیه اولی و کنار یک نظام دلتایی قدیمی به نام آقچه‌دریا، یک فرایند اجتماعی-اقتصادی با نام فرهنگ کلمه‌مینار^۱ آغاز شد که تا نیمه هزاره چهارم پ.م ادامه داشت. در اینجا صدها استقرارگاه بسیار کوچک پراکنده شده بود که مردم آن از ماهیان رودخانه و محصولات بیشه‌ها استفاده می‌کردند و گرچه به پرورش بز - که تأثیر ناچیزی در اقتصاد آنها داشته - نیز

---

1. Kelte minar

می‌پرداختند، اقتصاد این جوامع در حقیقت بر شکار و جمع‌آوری غذا بنا شده بود. محل سکونت روستاهای فرهنگ کلته‌مینار، کپرهای چندضلعی بودند که با دیرکهایی روی زمین ثابت می‌شدند. در اطراف این کپرها جاهایی برای پخت‌وپز و کار و احتمالاً استراحت دیده می‌شد که استقرارگاههای دوران پارینه‌سنگی را به ذهن متبادر می‌کرد.

آسیای مرکزی دو رودخانه عظیم و بزرگ جیحون (آمودریا) و سیحون (سیردریا) و دو بیابان غیرقابل سکونت قزل‌قوم (بین این دو رودخانه) و قره‌قوم (در جنوب جیحون) را در خود جای داده است که در شکل‌گیری تمدنها و فرهنگهای این سرزمین مؤثر بوده‌اند. هر دو رودخانه از کوههای هندوکش سرچشمه می‌گیرند و به بیابانها ختم می‌شوند. رودخانه‌های بزرگ و کوچک دیگری مانند زرافشان، آقچه‌دریا، تجن و مرغاب نیز در این ناحیه وجود دارند که آثار فرهنگهای گوناگون، به‌ویژه از دوران مفرغ، در کرانه‌های آنها باقی مانده است. در حقیقت محل شکل‌گیری فرهنگهای دوران مفرغ ترکمنستان در امتداد رودخانه‌های تجن و مرغاب قرار داشته که به صحرای قره‌قوم معروف بوده است. در امتداد نهرها و کنار دلتاهایی که نهرهای آبیاری از آنها منشعب می‌شدند، محوطه‌ها و شهرهایی در محیط زیستی مشابه محیط زیست اور و اوروک وجود داشته‌اند که امروزه متروک شده‌اند، اما این شهرها نیز همانند این محوطه‌های بین‌النهرینی طی هزاره سوم پ.م در میان سرزمینهایی با طراوت و آبیاری‌شده و مزارع سرسبز قرار داشته‌اند.

باستان‌شناسان شوروی، طی دو دهه، آثار و بقایای فرهنگهای گسترده‌ای را در آسیای مرکزی، به‌ویژه ترکمنستان و ازبکستان، کشف کردند. آثار و بقایای این تمدنها و فرهنگها را می‌توان در بسیاری از محوطه‌های باستانی این ناحیه بسیار وسیع و سیر تکاملی آنها را تا دوره نوسنگی مشاهده کرد. یک مرحله تکاملی این فرهنگ را می‌توان از حدود سالهای ۶۰۰۰ پ.م به بعد، یعنی دوره نوسنگی و سرآغاز اقتصاد کشاورزی، در روستای جیتون در نزدیکی عشق‌آباد که نخستین آثار کشت دانه‌های گیاهی آنجا دیده شده است، مشاهده کرد.

جیتون با مساحتی بالغ بر ۵ هزار مترمربع در سی کیلومتری شمال غرب عشق‌آباد و در کنار صحرای قره‌قوم واقع شده و حداقل از ۵۰۰۰ پ.م مسکون بوده است. در خود تپه جیتون و سایر محوطه‌های فرهنگ جیتونی، کشاورزی اقتصاد برتر شمرده می‌شد و این نکته به‌ویژه از باقی‌مانده‌های قطعات داسهای سنگی (حدود ۵۰۰-۶۰۰ قطعه) مخصوص درو غلات، بقایای گیاهی و غلات اهلی دیده می‌شود. محل استقرار تپه‌ها و محوطه‌های جیتونی نشان می‌دهد در دوران پیش‌ازتاریخ، بدون بهره‌گیری از روش آبیاری منظم، کشاورزی در این منطقه ممکن نبوده است. خانه‌های روستایی جیتون معمولاً از اتاقی مستطیلی با یک اجاق روی یک دیوار و یک

فرورفتگی در داخل دیوار روبه‌رویی تشکیل می‌شده‌اند. کف اغلب خانه‌ها با گچ اندود شده بود و روی آنها آثاری از خطوط سیاه یا قرمز دیده می‌شد. روستای جیتون جمعاً از ۳۰ تا ۳۵ خانه منفرد به انضمام ساختمانهای جانبی تشکیل شده است. در هر خانه یک هسته خانوادگی ۵ یا ۶ نفره زندگی می‌کرده‌اند و به نظر می‌رسد مجموعاً بین ۱۶۰ و ۲۰۰ نفر جمعیت داشته‌اند. مجموع این هسته‌های خانوادگی، قبیله‌ای واحد را تشکیل می‌داد و به نظر می‌رسد نظام اقتصادی حاکم بر این روستاها اجتماعی و گروهی بوده است؛ چرا که تغییر کیفی در اقتصاد، ناگزیر تغییرات اجتماعی را نیز به دنبال دارد. بافت روستای جیتون براساس وجود اتاقهای منفردی با زیربنای حدود ۱۵ تا ۳۰ مترمربع بوده که خانواده‌ای را در خود جای می‌داده است. از سوی دیگر، هر خانه تنها یک بخاری یا اجاق داشته و بنابراین تنها یک خانواده را در خود جای می‌داده است. این بافت روستایی در کلیه محوطه‌های دیگر فرهنگ جیتونی نیز رایج بوده است.

مردم کشاورز جیتون جو دوردیفه، گندم نرم و گندم درشت کشت می‌کردند. آنان برای آبیاری از ایجاد آب‌بند روی نهرهای جاری و برای شخم زدن مزارع و کشت بذر از خیشهای ساده چوبی استفاده می‌کردند. به احتمال قریب به یقین، شیارگرهای سنگی از نوعی که در دوره بعد، یعنی در آغاز عصر مس، به کار می‌رفتند، در این دوره نیز استفاده می‌شدند. گندم و جو را با داسهای چوبی یا استخوانی و یا داسهایی که در لبه آنها تیغه‌های سنگی کار گذاشته می‌شد، درو می‌کردند. نمونه‌هایی از این تیغه‌ها داخل خانه‌های جیتون به دست آمده است که نشان می‌دهد همه مردم به کشاورزی اشتغال داشته‌اند. مردم جیتون بز و شاید گوسفند را نیز اهلی کرده بودند. صنایع سفالگری نیز طی این دوران در فرهنگهای جیتونی پیشرفت کرده بود. تعدادی از سفالهای آنجا منقوش به برگ و گیاه پیچ‌درپیچ یا چهار گوشهای ساده به رنگ قرمز بر روی زمینه کرم هستند، اما بیشتر سفالهای جیتونی ساده و بی‌قواره‌اند.

منطقه جنوب ترکمنستان طی هزاره‌های پنجم و چهارم پ.م آخرین مراحل شکل‌گیری اقتصاد مبتنی بر گاو‌داری و کشاورزی را پشت سر گذاشت. دوران اولیه نوسنگی مس، یعنی هزاره پنجم پ.م و اوایل هزاره چهارم پ.م، با ازدیاد جمعیت در کوهپایه‌های کپت‌داغ همراه بود. به موازات استقرار گاههای کوچک در وسعت کمتر از یک هکتار مانند آنو، داشلی و یاسی‌تپه، مراکز وسیع‌تر که اندازه آنها به بیش از ده هکتار می‌رسید، مانند قره‌تپه و نمازگا به وجود آمدند. قبایل کشاورز اولیه به سمت شرق حرکت کردند و به نقطه‌های دوردستی چون گئوکسیور در دلتای رود تجن رسیدند.

نخستین مرحله ازدیاد جمعیت، یعنی مرحله‌ای که با تشکیل بقایای آثار باستانی آنو A

همراه بوده، با ورود گروههایی از ساکنان فلات ایران به مناطق شمالی تر خراسان یا جنوب ترکمنستان هم‌زمان بوده است. با این حال، این تازه‌واردان بسیار زود و به سرعت در فرهنگ قبایل جیتونی مستحیل شدند و اثر این واقعه در بقایای دوره بعدی، یعنی در آثار دوره یکم نمازگا، قابل مشاهده است. در این دوره، خوک نیز اهلی شد و به همراه گاو و گوسفند مورد استفاده قرار گرفت. به این ترتیب، دوران سنگ به پایان رسید و دوره فلز آغاز شد و آثار آن به شکل اشیاء مسی، مانند درفشها و کاردها که با قالب‌گیری ساخته شده بودند، ظاهر شد. در دوره گذر از نوسنگی به دوره مس که قدمت آن به اواسط هزاره چهارم پ.م می‌رسد، در هنرهای تجسمی نیز پیشرفتهایی به وجود آمد. پیکره‌های گلی زنان تنومند از واقع‌گرایی در این هنر پرده برمی‌دارد. در این دوره، ابزارها و اشیاء مسی را با حرارت دادن، سرد کردن و کوبیدن تولید می‌کردند و این روش، باعث کارایی بیشتر فلز می‌شد. به همراه اشیاء مسی تعدادی اشیاء طلا و نقره و نیز سنگهای گرانبهای لاجورد، فیروزه، عقیق و نیز سفالهای منقوش زیبا تولید می‌شده است.

در دوران میانی فلز، کشاورزان به کشت گندم و جو ادامه دادند، اما کشت جو گسترده‌تر بود. مهم‌ترین پیشرفتهای این دوره در زمینه کشاورزی آبی بوده است. از دوره یکم گئوکسیور، یک آبگیر و بقایای یک نهر مصنوعی به طول ۳ کیلومتر و عرض ۲/۵ تا ۵ متر پیدا شده که نهرهای کوچک‌تری از آن منشعب می‌شده و آب را به مزارع می‌رسانده است. خانه‌های مسکونی این دوران بزرگ بودند و ضمن برخورداری از ۱۲ تا ۱۵ اتاق، آشپزخانه، انبار غله اشتراکی و دیوار دور حیاط داشته‌اند. به احتمال زیاد، این نوع منازل به یک جامعه کوچک متشکل از چند خانواده تعلق داشتند که همراه یکدیگر زندگی و کار می‌کرده‌اند.

آلتین‌تپه جزو نادر محوطه‌هایی است که تمامی دوران مفرغ را پوشش می‌دهد. این محوطه در نزدیکی روستای مینا در جنوب شهرک تچن واقع شده است و ارتفاعی بالغ بر ۲۲ متر دارد و وسعت آن به ۴۵ هکتار می‌رسد. ۱۵ لایه تمدنی در این محوطه تشخیص داده شده‌اند که قدیم‌ترین آنها، از لایه ۱۵ تا لایه ۹، به تمدنهای دوران پایان نوسنگی (هزاره پنجم پ.م) و از نوع نمازگا تعلق دارند.

آلتین‌تپه یکی از بزرگ‌ترین شهرهای دوران مفرغ آسیای مرکزی است و حدود یک سوم موهنجودارو وسعت دارد. با آنکه این شهر از شهرهای مصری و میان‌رودانی کوچک‌تر بوده، اما دارای همان سازمانها، تشکیلات و روشهای اقتصادی بوده است. تمدن دوران مفرغ آسیای مرکزی از بسیاری جهات شبیه تمدنهای میان‌رودان و مصر و از جهتی دیگر - یعنی فقدان فن نگارش - شبیه سند و نیمه شرقی فلات ایران است. گرچه روی برخی از اشیاء پیدا شده از آلتین‌تپه نشانه‌هایی

وجود دارد که به نشانه‌های لوحه‌های دوران ایلامی شباهت دارد، اما این نشانه‌ها شاید از گسترش نفوذ دوره آغازین ایلامی در این سرزمینهای بسیار دوردست حکایت داشته باشد. از نیمه اول هزاره چهارم پ.م از یک فرهنگ شبیه به آنو و یالانگاج پاره‌ای سفالهای منقوش پیدا شده که روی گردن آنها خطوط موازی نقاشی شده و در همین زمان است که پیکره‌های بزرگ زنان به حالت نشسته و نیز نقاشیهای دیواری پیدا شده است. زیر دوره بعدی این دوران، مربوط به پایان نوسنگی (آخرین سه سده هزاره چهارم پ.م تا پایان هزاره سوم پ.م) زمان پیدایش سفال گونه گئوکسیور با نقاشیهای رنگارنگ و به‌ویژه نقوش صلیبی، نیمه‌صلیبی و شبه‌صلیب است. طی این دوره، آلتین‌تپه از دیوار بزرگ خشتی دفاعی و برجهای مثلثی برخوردار شده است.

دوران بعدی، یعنی مفرغ قدیم (۲۸۰۰-۲۳۰۰ پ.م)، دربرگیرنده لایه‌های هشتم تا چهارم آلتین‌تپه و هم‌زمان با دوره نمازگا IV است که طی آن، استفاده از سفال گئوکسیور بسیار فراگیر، اما در اواخر این دوره تقریباً ناپدید می‌شود. در دوره بعدی (لایه‌های ۳ تا ۱)، یعنی دوره مفرغ میانی (۲۳۰۰-۱۸۵۰ پ.م)، فرهنگ و سنت دوران پایانی نوسنگی در آلتین‌تپه به کلی از میان می‌رود و این محوطه وارد دوران آغاز شهرنشینی می‌شود. تولید سفال چرخ‌ساز منقوش در این دوره زیاد شده و کوره‌های سفالگری دوطبقه نیز در آن دیده شده است. پیکره‌های زنان خپل و چمباتمه‌زده با چشمهای گرد و دایره‌ای نیز به‌همراه مهرهای سوراخ‌دار مفرغی و نقره‌ای در این دوره پدیدار می‌شوند.

از لایه چهارم آلتین‌تپه، خانه‌هایی با تعدادی اتاق و آثار یک دیوار دفاعی و شماری گور متعلق به منطقه موسوم به منطقه صنعتگران به دست آمده است. دیوار دفاعی شهر دارای برجهایی است که در اوایل دوره نمازگا IV بر روی آثار و بقایای دوره نمازگا III ساخته شده‌اند. منطقه فعالیت صنعتگران آلتین‌تپه از محله «اشراف» که گورهایی بسیار غنی از اشیاء ساخته شده از طلا، نقره، لاجورد، فیروزه و عقیق در آن قرار گرفته‌اند، جدا بوده است. وسعت آلتین‌تپه در دوران مفرغ میانی ۴۶ هکتار، یعنی معادل کل وسعت تپه، بوده است و در معماری آن نفوذ هنر معماری میان‌رودان دیده می‌شود.

ساختمانهای مسکونی محله صنعتگران را خانه‌های چنداتاقه تشکیل می‌دهند که در نزدیکی بخش صنعتی قرار دارند و احتمالاً به خانواده‌های صنعتگران تعلق داشته‌اند. هر یک از این واحدها از یک حیاط، یک اجاق و تعدادی اتاق مسکونی تشکیل شده است. این بناها متعلق به خانواده‌هایی بوده که در یک اقتصاد اشتراکی به‌سر می‌برده‌اند و از سطح زندگانی بالایی

برخوردار نبوده‌اند. این نکته، به‌ویژه از شیوه معماری، نقوش نامنظم و نوع مصالح به‌کار برده‌شده در آنها مشهود است. بیش از نیمی از بقایای استخوانهای به‌دست‌آمده از زباله‌ها به جانوران وحشی چون غزال، بز کوهی و نوعی گورخر تعلق دارد و این حیوانات بیشتر مواد غذایی ساکنان این خانه‌ها را تأمین می‌کرده‌اند.

دومین نوع خانه‌ها، منازل بسیار وسیع مسکونی به شکل راست گوشه یا چهار گوشه بوده‌اند که مساحتی بین ۴۳ و ۱۰۲ مترمربع را اشغال می‌کرده‌اند. تمام شواهد موجود گویای آن‌اند که این خانه‌ها به روحانیون تعلق داشته‌اند که بخش مستقلی از شهر به نام «محلّه اشراف» را تشکیل می‌داده است. خیابانهایی که خانه‌های این بخش را از یکدیگر جدا می‌ساختند با سفال فرش شده‌اند. ماده اصلی تغذیه ساکنان این خانه‌ها گوشت بره بوده و بیشترین و زیباترین آثار هنری شامل پیکره‌های گلی الهه‌ها، شمار بسیاری مهر و اشیاء زینتی از نقره و مفرغ در همین بخش از آلتین تپه پیدا شده است. اختلاف بسیار زیاد طبقاتی در جامعه آلتین تپه را می‌توان از روی ساختار و محتویات گورها نیز مشاهده کرد. در تعدادی از گورها که شخصی و انفرادی بوده‌اند، هدایای پرارزش و نفیس، اما در قبور دسته‌جمعی واقع در بخش مسکونی و کنار خانه‌ها هدایایی از اشیاء رایج و معمولی مشاهده می‌شود. در میان گورهای شاخص آلتین تپه می‌توان به گور یک زن کاهن اشاره کرد که به‌همراه تعداد زیادی از اشیاء نفیس و گوناگون، سر طلایی یک گاو نر و یک گرگ مشاهده می‌شود. آلتین تپه به تدریج متروک شده است و به نظر می‌رسد ساکنان آن به سوی شهرهای شرقی‌تر مهاجرت کرده‌اند. برخی دیگر از شهرهای منطقه طبق نمونه و الگوی آلتین تپه ساخته شده بودند که در میان آنها می‌توان از کللی، آوچین و ساپالی (ازبکستان) و داشلی (شمال افغانستان) نام برد. نمازگا در حدود شش کیلومتری غرب روستای کخا در حوزه شمالی کوه‌های کپت‌داغ واقع شده است. این محوطه، یکی از محوطه‌های کلیدی آسیای مرکزی برای شناخت چگونگی توسعه و شکل‌گیری شهرهای این ناحیه به شمار می‌رود. نمازگا از تعدادی تپه تشکیل شده است که طول آنها به حدود یک کیلومتر می‌رسد و در مجموع منطقه‌ای به وسعت ۵۰ هکتار را دربر می‌گیرد. در بخش شمالی نمازگا مجموعه تپه‌های دیگری وجود دارد که حدود ۷ متر از سایر تپه‌ها و بیش از ۱۷ متر از زمینهای اطراف خود بلندترند و تمامی آثار آنها از خاک بکر تا سطح تپه به دوره نمازگا VI تعلق دارد. باستان‌شناسان به این تپه «برج مراقبت» نام داده‌اند. آثار معماری به دست آمده از کاوشهای برج مراقبت، سه مجموعه ساختمانی است که دو خیابان به پهنای ۲/۵ متر آنها را از یکدیگر جدا می‌کند. بین این دو خیابان، یک مجموعه ساختمانی بزرگ که دیواری به دور آن کشیده شده است و تعدادی خانه‌های مسکونی قرار دارد. دیوار اتاقها به‌خوبی گچ کاری شده و کف آنها با ملاط کار

شده است. روی کف اتاقها و نزدیک دیوار آنها خمره‌هایی روی زمین کار گذاشته شده و روبه‌روی در ورودی اتاقها نیز اجاقهای راست‌گوش وجود داشته است، اما از اجاقهای آجری برای پخت‌وپز داخل حیاطها استفاده می‌شده است. مجموعه بناهایی در شرق خیابان مذکور وجود دارد که استفاده مسکونی داشته است و اینجا نیز همان اجاقها و خمره‌ها وجود دارند. در غرب مجموعه مرکزی، یک واحد ساختمانی صنعتی برای تولید سفال وجود داشته است.

طی دهه ۱۹۷۰ برخی آثار تمدنی در منطقه جیحون در دو نقطه به نامهای مرغیانه (مرو) و باکتریانا (باختر) ظاهر شد که از آنها با نام تمدن جیحونی نام بردند. در مرغیانه یا مرو تاکنون هیچ محوطه باستانی قدیم‌تر از دوران مفرغ پیدا نشده است. شاید یکی از علل این پدیده، جابه‌جایی مداوم دلتاها و مسیر رودخانه‌ها و نهرهای جاری این منطقه در زمان باستان بوده که آثار موجود را از بین برده است. شاید هم این آثار در زیر آثار دوره‌های بعد مدفون شده باشند. بررسیها و پژوهشهای باستان‌شناسی نشان می‌دهد آخرین دوره استقرار در آلتین‌تپه و سایر جوامع غرب ترکمنستان با نخستین دوره‌های استقرار در حوزه رودخانه مرغاب در مرغیانه مطابقت دارد و از این‌رو می‌توان گفت حدود سالهای ۲۳۰۰ پ.م در منطقه دلتایی رودخانه مرغاب، یعنی در مرغیانه، چنان تراکم جمعیت وجود داشته که اجازه می‌داده است یک سلسله استقرار گاههای پرجمعیت در آنجا به وجود آید. کاوشهای چنددهه گذشته در شهرهایی چون گنور و تغلق در امتداد رودخانه مرغاب در شرق ترکمنستان، مرغیانه، اطلاعات بسیار مفیدی را درباره چگونگی شکل‌گیری شهرهای اولیه در این منطقه که از سویی با شکل‌گیری نخستین دولتها و شهرهای اقوام ایرانی نیز منطبق می‌شوند، به دست داده‌اند.

به نظر می‌رسد اصل و اساس تمدن جیحونی بر روی وجود بناهای بزرگ و یادمانی بنا شده باشد. در شهرهای مختلف این ناحیه، معمولاً بناهای یادمانی بزرگی با دیوار دفاعی مشاهده می‌شوند که بر بقیه شهر مشرف بوده‌اند. این بناها معمولاً به لحاظ اندازه و نیز وضعیت و شکل معماری‌شان شگفت‌انگیزند. اگر اهرام مصر یا برخی معابد یا زیگوراتهای بسیار بزرگ را استثنا کنیم، اندازه این ساختمانها به وسعت دیگر ساختمانهای بزرگ مصر و میان‌رودان است و به‌همین دلیل، باستان‌شناسان شوروی از این ساختمانها با عنوان معبد، کاخ یا دژ نام می‌برند و معتقدند زندگی اجتماعی در اینجا نیز مانند میان‌رودان بوده است؛ یعنی معبد و کاخ، هر دو، در زندگی مردم نقش اساسی داشته است. در هر گوشه ساختمانهای بزرگ تمدن جیحونی معمولاً برجهای بزرگ دایره‌ای و مربع، مرکب از دهها اتاق و تالار، وجود داشته‌اند؛ چنان که تعداد این اتاقها در جاهایی مانند گنور و تغلق به صد واحد نیز می‌رسیده است. با وجود این، هنوز معلوم نیست آیا زندگی

اجتماعی دوران مفرغ در آسیای مرکزی را می‌توان با دوران تاریخی یا حتی چندصد سال پیش که خانه‌ها در قلعه‌های اربابی بر مردم شهرکها و روستاها فرمانروایی می‌کردند تطبیق داد و معتقد بود این ساختمانهای بزرگ دوران مفرغ همان قلعه‌های خانه‌های اربابی بعدی - رایج در آسیای مرکزی و فلات ایران - بوده‌اند. این ساختمانهای بزرگ و دژها تأثیربرانگیزترین شکل خارجی تمدن جیحونی در دوران مفرغ در مرغیانه و باکتریاناستند. درحقیقت، مهم‌ترین آثار دوران شهرنشینی در این دو منطقه از اواخر هزاره سوم پ.م، یعنی از زمانی که مردم از روستاهای کوهپایه‌ای غربی و مناطقی چون آلتین‌تپه به این نقاط مهاجرت کردند دیده شده‌اند، اما دلایل اصلی این مهاجرتها به سوی سرزمینهای شرقی و ایجاد کلنیهایی در آن مناطق هنوز مبهم باقی مانده است. پس از این مهاجرتهاست که در هر یک از واحدهای منطقه، این قلعه‌ها بنا شده‌اند و طبعاً هر خان و امیری از طریق قلعه مرکزی به سرزمینهای زیر تسلطش حکم‌فرمایی می‌کرده و برای شکوفایی اقتصادی مبتنی بر کشاورزی به ایجاد شبکه‌های آبیاری می‌پرداخته است. پیروزیهای نظامی هر سرزمین و شهر و اتحاد با سایر خانه‌ها موجب می‌شد مردم بیشتری راغب گردند در سرزمین پیروز و نیرومندتر ساکن شوند و با ازدیاد جمعیت باعث تقویت بیشتر آن سرزمین می‌شده‌اند. فواصل بین این دژها از یکدیگر بیشتر از محل و سرزمین تحت نفوذ یک خان محلی نبوده است؛ برای مثال، فاصله بین گنور و تعلق از ۳۲ کیلومتر بیشتر نبوده است و از این رو به طور دقیق نمی‌توان گفت آیا این خان‌نشینها مستقل از یکدیگر بوده‌اند یا برخی از آنها تحت حکومت برخی دیگر بوده یا این شهرهای قلعه‌ای یک کنفدراسیون را تشکیل می‌داده‌اند. آثار برخی فعالیت‌های صنعتی چون سفال‌سازی و فلزگری و کارهای هنری چون پیکر‌سازی و مجسمه‌سازی در میان بقایای این قلعه‌ها دیده شده است که به شناخت پیشرفتهای صنعتی و هنری این مناطق یاری می‌کند. در اینجا و در مقایسه با نقشه و ساختمان خانه‌های مسکونی ساده، اشیاء زیبا و گرانبهایی مانند تبرهای فلزی بسیارزیبا، جواهرات مختلف، مجسمه‌های سنگی بسیار ظریف، مهرها و سایر اشیاء قابل توجه دیده می‌شود. تنها عاملی که شاید نشان‌دهنده نفوذ میان‌رودان در اینجا باشد، وجود مهرهای استوانه‌ای با نقش جانوران - گاهی افسانه‌ای - است. بخش قابل توجه محصولات تولیدی تمدن جیحون را اشیاء سنگی و اشیاء فلزی تشکیل می‌دهند. اشیاء فلزی بیشتر به صورت اشیاء زرین و سیمین و مفرغی به‌شکل سوزنها، ظروف و تبرهای بسیارزیبا و اشیاء سنگی به صورت مجسمه‌ها، ظروف و شمعدانهای ظریف دیده می‌شوند.

***

منابع فارسی در خصوص باستان‌شناسی آسیای مرکزی بسیار محدود و گاه غیرقابل اعتماد است و در کل، از چند منبع مختصر تجاوز نمی‌کند. یکی از نخستین و مهم‌ترین کتابهایی که

درباره باستان‌شناسی آسیای مرکزی به فارسی ترجمه شده، کتابی از بلینتسکی است که روانشاد دکتر پرویز ورجاوند به فارسی ترجمه کرده است.^۱ این کتاب عمومی درباره فرهنگ و تمدن آسیای مرکزی متأسفانه از تعبیرات مارکسیستی/روسی دور نمانده و شادروان دکتر پرویز ورجاوند نیز در مقدمه مبسوطش به آن اشاره کرده است. کتاب مزبور بیشتر به جنبه‌های هنری آثار آسیای مرکزی پرداخته است. جز چند مقاله غیرقابل اعتبار پراکنده دیگر، مطالب و مقالات درخور توجه در این زمینه را می‌توان در منابع زیر جست: ترجمه و خلاصه‌ای از فصول اول تا ششم کتاب کول^۲، سه مقاله^۳ از مجله شرق و غرب^۴، مقاله‌ای از دکتر یوسف مجیدزاده در دوازده صفحه^۵ و ترجمه کتابی از گراگوار فرامکین^۶ به نام *باستان‌شناسی در آسیای مرکزی*^۷ به وسیله دکتر صادق ملک‌شهمیرزادی^۸، که گرچه کتابی نسبتاً قدیمی است اما یکی از مهم‌ترین و نادرترین منابع موجود در این زمینه به زبان فارسی به شمار می‌رود. اما مهم‌ترین منابع فارسی موجود در این زمینه را نیز مدیون صادق ملک‌شهمیرزادی هستیم که بخشی از مجموعه شش‌جلدی^۹ یک کتاب منتشر شده به وسیله یونسکو را ترجمه کرده است. البته تعاریف جغرافیایی مربوط به آسیای مرکزی در مجموعه مذکور با آنچه در کتاب حاضر آمده است تفاوت‌هایی دارد،

۱. بلینتسکی، ۱۳۶۴، ص ۳۹. کتاب فوق از روی متن فرانسوی آن با عنوان *Asie Centrale* که از روی ترجمه انگلیسی بوده انجام شده است.

۲. Kohl, 1981.

۳. Sarianidi, 1971, pp. 290-310; Khlopina, 1972, pp. 199-214; Atagarryev and Berdyev, 1970, pp. 285-306.

۴. *East & West*

۵. مجیدزاده، ۱۳۶۸ الف، ص ۲-۱۴.

۶. Gregoire Frumkin

۷. *Archaeology in Soviet Central Asia*

۸. فرامکین، ۱۳۷۲.

۹. عنوان اصلی مجلدات شش‌گانه کتاب به شرح زیر است:

Volume I, *The Dawn of Civilization: Earliest Times to 700 B.C.*

Volume II, *The Development of Sedentary and Nomadic Civilizations: 700 B.C. to A.D. 250*

Volume III, *The Crossroads of Civilizations: A.D. 250 to 750*

Volume IV, *The Age of Achievement: A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century: Part I: The Historical, Social and Economic Setting, Part II: The Achievements*

Volume V, *Development in Contrast: Sixteenth to Eighteenth Centuries*

Volume VI, *Towards Contemporary Civilization: From the Beginning of the Nineteenth Century to the Present Time History of Civilizations of Central Asia*

با این همه، اطلاعات ذی‌قیمتی را در اختیار پژوهشگران ایرانی می‌گذارد. چنان‌که اشاره شد، مقالات و کتب بالا ترجمه‌هایی از پژوهش‌های انجام‌شده دربارهٔ آسیای مرکزی هستند، اما تا جایی که اطلاعات نویسنده نشان می‌دهد، تنها سه مطلب تألیفی به زبان فارسی دربارهٔ آسیای مرکزی وجود دارد^۱ که یکی براساس مطالعات کتابخانه‌ای و دو دیگر براساس کار میدانی تألیف شده‌اند. کار اول مقاله‌ای از نویسنده سطور حاضر و حاصل یک پژوهش کتابخانه‌ای توأم با مشاهدات میدانی دربارهٔ تمدنهای جیحونی است.^۲ کار دوم، کتابی از همین نویسنده براساس کار میدانی و پژوهش‌های کتابخانه‌ای است^۳ که فصل سوم آن به بررسی «دلتای رودخانهٔ مرغاب و مرو در دوران پیش از اسلام» می‌پردازد. اما سومین منبع فارسی، مقاله‌ای از لباف خانیکی است. اهمیت مقاله لباف خانیکی به‌ویژه از آن‌روست که سایر پژوهش‌های انجام‌شده براساس اطلاعات دست‌دوم، به تفسیر و تعبیر اطلاعات و داده‌های مورخان و سایر پژوهشگران دربارهٔ آسیای مرکزی و ارتباطات آن با فلات ایران پرداخته‌اند،^۴ اما لباف شخصاً موفق به کشف مستقیم برخی شواهد این ارتباطات شده و نمونه‌ای از مظاهر شاخص این تمدن، یعنی یک مجسمه ترکیبی، را در اطراف نیشابور به دست آورده است.^۵

***

برای بیش از هفت دهه، ورود و فعالیت باستان‌شناسان و سایر پژوهشگران به آسیای مرکزی ممنوع بود و از این‌رو تقریباً کلیه گزارش‌های میدانی را باستان‌شناسان شوروی و به زبان روسی انجام داده‌اند و منابع انگلیسی، فرانسه، ایتالیایی و آلمانی به نسبت روسی بسیار کم‌اند. در حال منابع اصلی همگی به زبان روسی هستند و تنها در دو دهه اخیر که پای باستان‌شناسان غربی نیز به منطقه

۱. خوانندگان گرامی توجه دارند که اظهارات و ادعاهای بالا تنها متوجه مقالات و کتب پژوهشی دربارهٔ باستان‌شناسی به همان معنای متعارف آن است و دربارهٔ سایر جنبه‌های تاریخ و فرهنگ آسیای مرکزی از دیدگاه‌های مذهبی، تاریخی، ادبی، جغرافیایی، قومی و مانند آن، صرف نظر از ارزشها و اعتبار علمی، مقالات و کتب بسیار دیگری به فارسی منتشر شده‌اند که موضوع کتاب حاضر نیستند و علاقه‌مندان تمدن و فرهنگ آسیای مرکزی می‌توانند به آنها مراجعه کنند.

۲. سید سجادی، ۱۳۹۲، ص ۱۹-۲۹ (زیر چاپ).

۳. سید سجادی، ۱۳۸۳ الف.

۴. براساس گفتگوهای شخصی نویسنده با رافائله بیسونه، سرپرست مشترک حفاری در محوطه چلو در بجنورد، برای نخستین بار آثاری از تمدن جیحونی مستقیماً و از طریق کاوش‌های علمی این محوطه باستانی نیز به دست آمده است که برای آگاهی بیشتر باید در انتظار انتشار نتایج این کاوشها بود.

۵. لباف خانیکی، ۱۳۸۱، ص ۳۶-۴۶.

باز شده است، شاهد انتشار نتایج پژوهش‌های آنان هستیم.

نویسنده کوشیده است تا حد امکان از منابع دست‌اول و بدون واسطه روسی یا از ترجمه انگلیسی آنها استفاده کند و در دو مورد، یعنی در فصول مربوط به محوطه‌های کلیدی گنوردپه و آلتین‌تپه، اطلاعات ما تقریباً و انحصاراً با استفاده از متون اصلی روسی و ترجمه انگلیسی مقالات و کتب حفاران آن محوطه‌ها، ویکتور ساریانیدی و ولادیمیر ایلیچ ماسون، تهیه شده‌اند. از دیگر منابعی که از آنها بیشترین استفاده شده دو کتاب باستان‌شناس امریکایی، فلیپ کول است که هر دو کتاب نتیجه مستقیم کاوش‌های باستان‌شناسان شوروی است. کتاب اول مجموعه‌ای از مقالات پژوهشگران شوروی است که از زبان روسی به انگلیسی ترجمه و در چهار بخش تنظیم شده است: بخش اول: جنوب غربی ترکمنستان و دوره مفرغ جدید، بخش دوم: کاوش در آلتین‌تپه، بخش سوم: مرجانا و محوطه‌های جنوب شرقی آسیای مرکزی و بخش چهارم: روش‌های بازسازی و آزمایش‌های مربوط به فعالیتهای تولیدی.^۱ کتاب دوم کول که چهار سال پس از نخستین کتاب وی منتشر شد نیز نتیجه همین پژوهش‌های باستان‌شناسان شوروی است که طی بیست فصل درباره باستان‌شناسی آسیای مرکزی از دوران پارینه‌سنگی تا دوران آهن به وسیله خود کول تألیف شده است.^۲ هر دو کتاب و به‌ویژه دومی، در خصوص وضعیت و تاریخ باستان‌شناسی آسیای مرکزی اطلاعات مبسوط و بسیار مفیدی را در اختیار می‌گذارد.

در کتاب حاضر کوشش شده است از تمامی منابع معتبر استفاده شود و به‌همین دلیل به برخی از کتابهای اولیه که از سوی «ایوتاکه»^۳ در دهه ۱۹۵۰ منتشر شدند نیز رجوع شد، اما هدف ما در کل این بود تا آنجا که ممکن است از آخرین نتایج پژوهش‌ها استفاده کنیم و بنابراین بیشترین منابع ما متعلق به دهه اخیر هستند و جدیدترین آنها در سال ۲۰۱۲ منتشر شده است. شایان ذکر است منابع منتشر شده از سوی ترکستان غربی در همه دوره‌ها بسیار زیاد، متنوع، علمی و قابل توجه‌اند، شاید به این دلیل که دو ستون اصلی باستان‌شناسی روسی، ساریانیدی و ماسون، رهبری گروهی از پژوهشگران را برعهده داشتند که نتایج کارهای خود را به شیوه‌ای مناسب منتشر می‌کردند. یکی دیگر از دلایل برتری این منابع آن است که نوار جنوبی ترکمنستان با برخورداری از محوطه‌هایی چون گنو کسپور، نمازگا، آلتین‌تپه، گنور، الغ‌تپه و یازتپه نه تنها با بین‌النهرین

1. Kohl, *op. cit.*

2. Kohl, 1984.

۳. Труды Южно-Туркменистанской Археологической Комплексной Экспедиции (In. T. K. E. = Southern Turkmenistan Complex Archaeological Expedition)

پهلویه پهلوی می‌زند، بلکه برخلاف برخی دیدگاهها از «بین‌النهرین مرکزی» که تنها به سبب علایق مذهبی جزو نخستین جاهای خاورمیانه مورد بررسی و کاوش قرار گرفته است پیشی می‌گیرد. با مطالعه این کتاب موجز و نگاهی کلی به تصاویر و مستندات که به دلیل محدودیت صفحات، امکان نشر همه آنها وجود نداشته است، خواننده مشاهده می‌کند که آسیای مرکزی در کل در غرب و مرکز آسیا دارای جایگاهی بسیار والاتر از آن بوده که تا امروز تصور می‌شد و بالاخره به همین دلیل حجم انتشارات مربوط به محوطه‌های باستانی ترکمنستان به تنهایی از سایر کشورها مانند قزاقستان، ازبکستان، قرقیزستان و تاجیکستان بیشتر است. شایان ذکر است که این مسئله درباره دوره‌های پیش از تاریخ صدق می‌کند و گرنه در دوره‌های تاریخی و اسلامی و جدیدتر این تناسب برعکس می‌شود و ازبکستان از نظر وجود آثار و انتشارات از سایر کشورهای آسیای مرکزی سبقت می‌گیرد.

***

این کتاب دارای یک درآمد و دوازده فصل است: در فصل اول با توجه به نوشته‌های قدیمی و تحقیقات جدید به تعریف و شرح آسیای مرکزی، حدود و ثغور و جغرافیای تاریخی آن پرداخته شده است. در زمینه جغرافیای تاریخی، اطلاعاتی درباره تعاریف محدوده‌ها و کشورهای امروزی که پس از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی به استقلال رسیده‌اند، ارائه شده است. فصل دوم کتاب درباره خصوصیات طبیعی و اکولوژیک است که در آن جغرافیای طبیعی آسیای مرکزی، ارتفاعات، آبها و نیز مناطق تاریخی و باستان‌شناختی ترکستان غربی تشریح شده است. فصل سوم مربوط به بررسی کلی پیشینه بررسیها و پژوهشهای باستان‌شناسی مربوط به غرب آسیای مرکزی است که پس از یک مقدمه، ابتدا بررسیها و کاوشهای باستان‌شناسی انجام‌شده در ترکمنستان و سپس به ترتیب تاریخچه باستان‌شناسی در بلخ، سغد، ازبکستان و تاجیکستان آمده است. پس از این فصول مقدماتی و اطلاعاتی، تطورات فرهنگی و گاهنگاری آسیای مرکزی در فصل چهارم مورد توجه قرار گرفته است. در این فصل، ابتدا به تطورات عمومی گاهنگارانه و سپس به بررسی علل سقوط مراکز تمدنی شرق ایران و آسیای مرکزی پرداخته شده است و بعد از آن، به ترتیب فرهنگ آرائیک دهستان، زاده شدن مجدد شهرها، فرهنگ یازتپه و فرهنگهای خوارزمی مورد توجه قرار گرفته‌اند. پس از این مقدمات، گاهنگاری ادوار مختلف به شرح زیر ارائه شده است: گاهنگاری دوره نوسنگی، دوره گذار از نوسنگی به عصر مس و سنگ، دوره مس و نوسنگی، دوره مس و سنگ میانی، دوره مس و سنگ جدید، عصر مفرغ قدیم، عصر مفرغ میانی، عصر مفرغ جدید و عصر آهن. در دنباله بحث گاهنگاری، وضعیت تاریخ‌گذاری محوطه‌های جدیدتر هزاره‌های دوم و اول در دوره‌های ساپالی، جار کوتان، کوزالی، ملاعلی و کوچوک ۳ نیز مورد بحث قرار گرفته‌اند.

فصل پنجم به دوره‌های پارینه‌سنگی و میانه‌سنگی اختصاص دارد. در این فصل، ابتدا به چگونگی توزیع محوطه‌ها پرداخته شده و پنج منطقه اصلی شبه‌جزیره کراسنودسک، یانگداجا، منطقه فرااوزبی، فلات اوستورت و شبه‌جزیره منقشلاق معرفی شده است و سپس دوره‌های پارینه‌سنگی زیرین، پارینه‌سنگی میانی، پارینه‌سنگی زبرین، فراپارینه‌سنگی و میان‌سنگی هر یک به طور مستقل مورد بحث قرار گرفته و محوطه‌های مربوط معرفی شده است. دوره نوسنگی، یکی از مهم‌ترین دوره‌های باستانی آسیای مرکزی در فصل ششم به تفصیل بررسی شده است. در این فصل، ابتدا مقدمه‌ای درباره وضعیت دوران نوسنگی در آسیای مرکزی آمده و سپس محوطه‌های این دوران مورد بحث قرار گرفته است. ابتدا محوطه بسیار مهم جیتون معرفی گردیده و سپس به توزیع محوطه‌ها در منطقه پرداخته شده و بعد به ترتیب فرهنگ کلته‌مینار، آنو ۱ و نمازگا II-I و دوره آنو IA معرفی گردیده است. دوران انئولیتیک یا دوران مس-سنگ موضوع فصل هفتم است. در این فصل نسبتاً طولانی، پس از بیان کلیاتی، ابتدا دوره انئولیتیک قدیم و فرهنگ نمازگا I معرفی شده و سپس به چگونگی توزیع و توصیف محوطه‌ها پرداخته شده است. در دوره انئولیتیک میانی و فرهنگ نمازگا II آثار واحه گنو کسپور، دوره نمازگا II و نیایشگاه‌های ایلگینلی معرفی شده‌اند. در دوره انئولیتیک اخیر یا جدید (کالکولیتیک جدید یا اواخر دوره مس) ابتدا به توزیع محوطه‌های این دوره پرداخته شده و سپس سه محوطه کلیدی این دوره، واحه گنو کسپور، آلتین تپه و قره تپه، مورد بحث قرار گرفته است. آخرین بخش این فصل به معرفی گورستانهای این دوره اختصاص دارد و پس از معرفی گورستان پرخای، گورستانهای دوره‌های قدیم، میانی و جدید به صورت مجزا معرفی و تشریح شده‌اند.

دوران مفرغ از دوره‌های کلیدی فرهنگی و تمدنی آسیای مرکزی و به‌ویژه ترکمنستان و ازبکستان می‌باشد و به همین دلیل، در چهار فصل جداگانه تشریح شده است. نخستین بخش این دوره در فصل هشتم آمده است. در این فصل دوره مفرغ به ترتیب در ترکمنستان، تاجیکستان و ازبکستان معرفی شده است. ابتدا محوطه‌های دوران مفرغ قدیم در ترکمنستان معرفی شده و سپس گورستانهای سومبار، دوره نمازگا IV و بعد سایر محوطه‌های این دوران مورد مطالعه قرار گرفته است. به همین ترتیب، دوران مفرغ میانی ترکمنستان با معرفی چگونگی توزیع محوطه‌ها آغاز شده و سپس نمازگا V و بعد از آن سایر محوطه‌ها معرفی گردیده است و در پایان، آثار تپه آنو در این دوران مورد بحث قرار گرفته است. آخرین بخش مربوط به دوران مفرغ در ترکمنستان معرفی محوطه‌های دوران مفرغ جدید و آثار موجود در دشت سومبار، گورستان یانگی قلعه و برج نمازگا می‌باشد.

بخش بعدی دوران مفرغ به آثار این دوران در تاجیکستان دلالت دارد. در اینجا نیز ابتدا به چگونگی توزیع محوطه‌های دوران مفرغ در تاجیکستان پرداخته شده و بعد از آن، مهم‌ترین این فرهنگها در تاجیکستان، یعنی گورستانهای فرهنگ و خش، فرهنگ بشکنت و سایر گورستانهای دوران مفرغ تاجیکستان معرفی و بعد از آن نتایج حاصل از کاوشهای مهم‌ترین محوطه دوران مفرغ، یعنی سرزم، تشریح شده است.

در آخرین بخش دوران مفرغ به توضیح و تشریح محوطه‌های دوران مفرغ در ازبکستان پرداخته و ابتدا فرهنگ زمان بابا معرفی شده است. بعد از آن، آثار فرهنگ معروف آندرونو (آندرونوف) قراستان که دایره نفوذ آن به ازبکستان نیز کشیده شده و نیز فرهنگ زمان بابا در بیابان قزل‌قوم تشریح شده است. فرهنگهای این دوران و محوطه‌هایی چون دالورژین و فرهنگ خوست پایان‌بخش این دوران در کشورهای فوق هستند و بخش تکمیلی دوران مفرغ در سه فصل بعدی آمده است.

دو محوطه کلیدی دوران مفرغ، آلتین‌تپه و گنور هستند که در ترکمنستان واقع شده‌اند و کامل‌ترین کاوشهای مربوط به این دوران در این دو محوطه انجام پذیرفته است. از این رو و نیز به علت اهمیتشان، این دو محوطه در دو فصل جداگانه به تفصیل مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. ابتدا آلتین‌تپه در فصل نهم مورد بحث قرار گرفته و پس از یک مقدمه آثار دوره فرهنگ مفرغ قدیم و مفرغ میانی این محوطه بررسی و سپس به گزارش کاوشها پرداخته شده است. در این بخش از کار، به ترتیب کارگاههای ۱، ۱۰، ۱۲، ۸، ۵، ۱۳، ۹ (محل اشرف) و ۷ (مرکز نیایشی) مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در بخشهای بعدی، روشهای تدفین، جامعه و جایگاه آلتین‌تپه در میان تمدنهای باستانی و در پایان گونه‌شناسی اشیاء بررسی شده است.

چنان که گفته شد، در کنار آلتین‌تپه، محوطه گنور نیز یکی دیگر از محوطه‌های کلیدی دوران مفرغ آسیای مرکزی است که موضوع فصل دهم کتاب را به خود اختصاص داده است. در این فصل، پس از مقدمه و معرفی ابتدایی محوطه، آثار معماری آن - معبد آتش «آتشکده» گنور شمالی، معبد سئومه / هئومه و عبادتگاه تپه جنوبی - مورد مطالعه قرار گرفته و سپس اشیاء و سفال گنور تشریح شده‌اند. در بخش بعدی، تدفینها و قبور گنور، ساختار قبرها و انواع آن و قبور سلطنتی یا آرامگاهها و قبرهای اسبها و سگها معرفی شده و سپس اشیاء گورستان و در پایان خلاصه‌ای موجز درباره این کاوشها و اهمیت آنها آمده است.

فصل دیگر دوران مفرغ، فصل یازدهم کتاب است که به تمدن بلخی/مروی^۱ اختصاص دارد. در این فصل ابتدا محوطه‌های مرغیانه شامل کللی، واحه تایپ، واحه آجی کوی، آدام‌باسان،

۱. Bactriana and Margiana Archaeological Complex =BMAC

آوچین، واحه تغلق و واحه طاهربی (تکیربای) معرفی شده‌اند. بخش بعدی به آثار باکتریانای شمالی و جنوبی در ازبکستان و افغانستان اختصاص دارد که ابتدا به توزیع محوطه‌های دوران مفرغ باکتریانا و پس از آن به محوطه‌های ساپالی، جارکوتان و بوستان پرداخته شده است. در بخش دوم، آثار باکتریانای جنوبی (شمال افغانستان) مورد توجه قرار می‌گیرد و توزیع محوطه‌های باکتریانای جنوبی، واحه داشلی و تیلیا تپه پردازش می‌شود و سپس تحلیل گاهنگارانه و مقایسه‌ای تمدنهای باکتریانا و مرجانا مورد توجه قرار می‌گیرد. در آخرین بخش این فصل، تمدنهای جیحونی (بلخی/مرویی) آسیای مرکزی و ایران در دو بخش معرفی شده است. در بخش اصلی و اولی به معرفی مجموعه بلخی/مرویی واقع در آسیای مرکزی و در بخش دوم به معرفی آثار این فرهنگ در ایران می‌پردازیم.

در آخرین فصل کتاب به دوره آهن و شکل‌گیری دولتهای اولیه در آسیای مرکزی نظر افکنده‌ایم. بخش اول فصل به دوره آهن قدیم اختصاص یافته و درباره فرهنگهای امیرآباد و قبایل شمالی تاجیسکن اطلاعاتی ارائه شده است. بخش دوم مربوط به توزیع محوطه‌های دوران آهن قدیم یا فرهنگ یاز I در آسیای مرکزی است و در این راستا، محوطه‌های دوران یاز I، واحه یاز، واحه آراوالی، شمال باکتیریا و جنوب باکتیریا معرفی می‌شود و خلاصه‌ای از دوره یاز I بیان می‌گردد. بخش سوم مربوط به فرهنگ دهستان است و محوطه‌های مادائودپه، تپه عزت‌قلی، تیلکی دپه، چپالیک، بنگوان، گئوکچیک دپه، تنگ سیکیل‌ژا و پرخای مورد بررسی قرار گرفته و وجوه تمایز و شباهتهای فرهنگهای دهستان و یاز نشان داده شده است. آخرین بخش این فصل و کتاب درباره نظامهای آبیاری و چگونگی شکل‌گیری دولتهای اولیه در آسیای مرکزی است.

شایان ذکر است کتاب حاضر به‌ویژه برای دانشجویان نوشته شده و نویسنده در پاورقیها جز اشاره به مطلب مورد استناد، اشاراتی نیز برای آشنایی بیشتر با مأخذ مطلب مورد نظر داشته است. نکته دیگر آنکه برای آشنایی هرچه بیشتر دانشجویان، با توجه به محدودیتهای صفحات کتاب و به دلیل آنکه جای نقشه‌ها و تصاویر مربوط به پژوهشها و کاوشهای پیش از تاریخی مربوط به آسیای مرکزی در مقالات و کتب فارسی خالی است، نویسنده کوشیده است تصاویر مرتبط با محیط زیست، محوطه‌های باستانی و اشیاء به دست آمده از آنها را از دوره پارینه‌سنگی تا دوران آهن، که بیش از ۹۰ درصد آنها برای نخستین بار در ایران منتشر می‌شود، برای غنای هرچه بیشتر کتاب در اینجا بیاورد و در این راستا از میان بیش از ۵ هزار تصویر، نزدیک به هزار قطعه (بیش از ۷۰۰ عکس، طرح، نقشه و جدول) و ۵۶ لوحه (۲۳۵ عکس) انتخاب شده و در کتاب حاضر آمده است.

نکته آخر درباره چگونگی نقل اسامی خاص نوشته شده به خط فارسی است. در نقل و آوانگاری این اسامی به زبانهای دیگر اروپایی، آوانگاری زبان مقصد مورد توجه قرار گرفته و چنین است که در موارد قابل توجهی یک اسم خاص به دو یا سه شکل متفاوت آمده است. در کتاب حاضر نیز این اسامی به شکلی که در متن ترجمه شده آمده نقل شده است. در نقل همین اسامی خاص به فارسی نیز آنچه در مقالات وجود دارد، اصل قرار داده شده است و نه شکل عربی، فارسی یا ترکی آنها؛ مثلاً نمازگا و نه نمازگاه و یا دپه به جای تپه؛ گرچه در برخی موارد چون در متن اصلی تپه به کار رفته در این کتاب نیز از همین واژه استفاده شده است. برخی اسامی فارسی که بعداً به یونانی رفته و از آنجا به زبانهای اروپایی راه یافته به هر سه شکل آمده است؛ مثلاً تمدنهای حوزه دلتای رودخانه مرغاب و منطقه مرو به صورتهای مرغیان، مرجانا و مرگیانا و تمدنهای بلخی به صورت بلخیانه، باکتریا و باکتریاورد استفاده قرار گرفته است. سایر اسامی عربی، فارسی و ترکی که با خط عربی نوشته می شدند و در الفبای سیرلیک تا حدود بیست و پنج سال پیش در این کشورها رایج بودند به همان صورت به کار رفته اند؛ اما مشکل این بود که برخی آواها در الفبای سیرلیک وجود ندارند و بنابراین مثلاً نام محوطه «طاهربی» در الفبای سیرلیک «تخیر بای» و در سایر زبانهای اروپایی «تکیر بای» نوشته شده و «لا هوتی»، «لا کوتی» شده یا «قره تائو» به «کاراتو» تبدیل شده است. در کتاب حاضر از همه این اشکال استفاده شده است تا محققان و دانشوران با ارجاع به منابع ارجاع داده شده در کتاب حاضر به زبان روسی و سایر زبانهای اروپایی با مشکل روبه رو نشوند.

کوتاه نوشتها:

ش. = شماره

ق. ش. = قبر شماره

پ. م. = پیش از میلاد

بی تا = بدون تاریخ

ر. ک. = رجوع کنید به

no date = n. d.